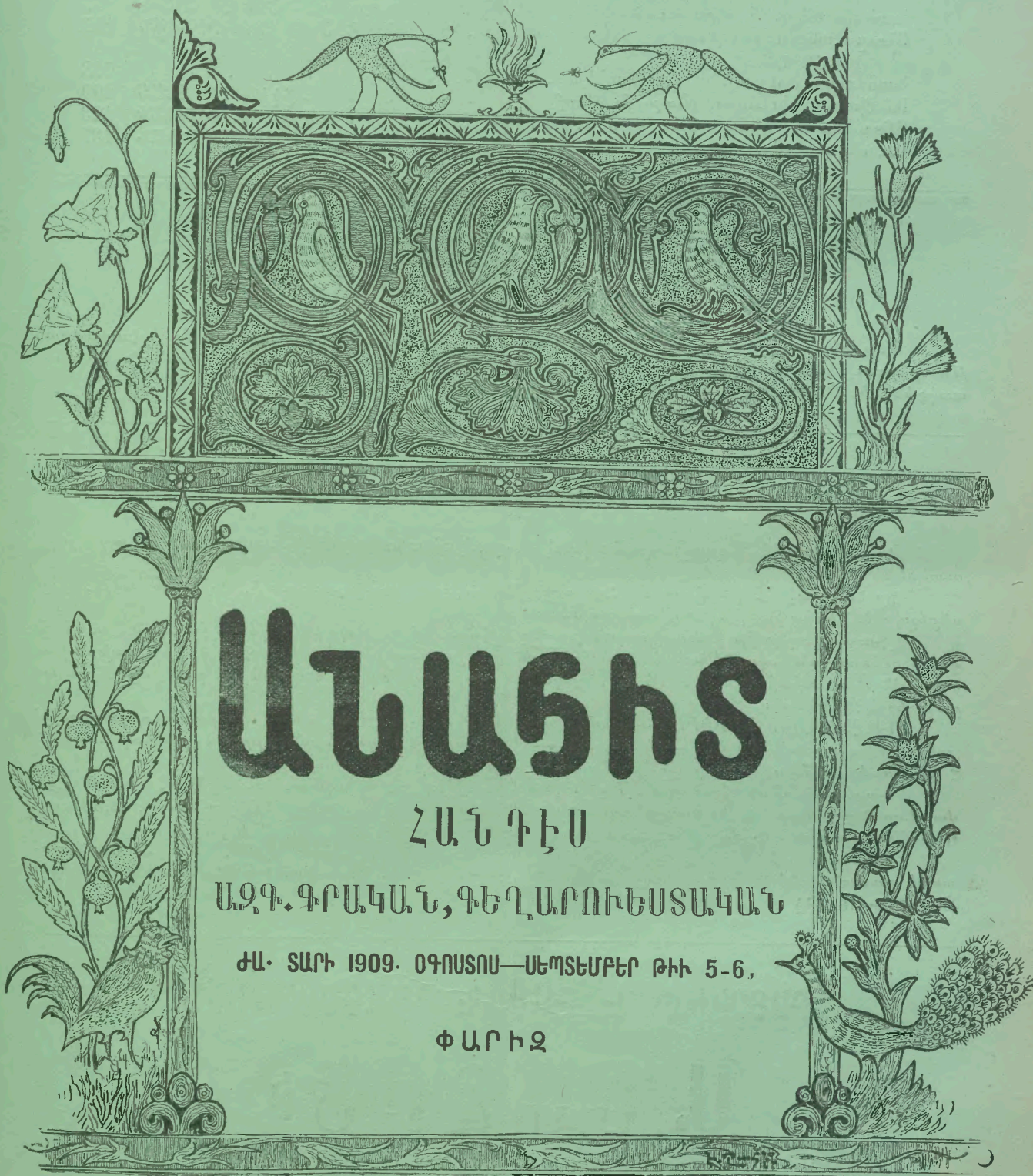

ANAHIT, REVUE ARMÉNIENNE, LITTÉRAIRE ET ARTISTIQUE

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆ ԴԷՍ

ԱԶԳ. ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1909. ՕԳՈՍՏՈՍ—ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 5-6,

Փ Ա Ր Ի Զ

DIRECTEUR : A. TCHOBANIAN.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կործանուածը, Բ. Արարուած	ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ	97
Սիբքս անբաւ սուգերով	ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	107
ՀԱՅ ԷԶԵՒ		
Նահապետ Գուշակի անտիպ սաղիկներ		108
Իմ Յիսուսի փրկանքս, (Շար. եւ վերջ)	ՏԻԿԻՆ ՀՐԱՉԵԱՅ	109
Անտոնիոս եւ Կիւպատրա, — ՇէՅՔՍՓԻՐ —	Թարգմ. Գ. ՓԱՌՆԱԿ	123
Առաքելութիւնը	Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ	137

ՇԷՔՍՓԻՐԻ

ԱՆՏՈՆԻՈՍ ԵՒ ԿԼԵՈՊԱՏՐԱ

Մեր ներկայ թիւով կը սկսինք հրատարակել Շէքսփիրի Անտոնիոս եւ Կլեոպատրա թատրերգութեան հայերէն թարգմանութիւնը, կատարուած ձեռամբ մեր ներհուն աշխատակցին՝ Գ. ՓԱՌՆԱԿի:

1843 Բ Ա Ձ Մ Ա Վ Է Պ 1910

Կը բովանդակէ Ազգային-բանասիրական-գրական-պատմական-կենսագրական և այլ յօդուածներ:

Իր նպատակն է բարձրացնել Հայ ժողովրդի միտքը Գեղարուեստով, Գիտութեամբ, իւր անցելոյն և ներկային լիուրի գիտակցութեամբ:

«Բազմավէպ»ը իր բանասիրական բաժնոյն հետ՝ պիտի զօրացնէ գեղագիտական բաժինը՝ գեղարուեստական նկարներով և գրական ընտիր յօդուածներով, և ի հարկին իր սովորական ծաւալին վրայ պիտի աւելցնէ 16 էջ, որպէս զի կարենայ երկու շաբաթն անգամ մը հրատարակուիլ 32 էջերով:

ԲԱՉՄԱՎԷՊԻ ՆՈՒԷՐԸ. — Անոնք որ 1909 Գեկտ. 1/14 էն առաջ կը բաժանորդագրուին՝ յղելով միանգամայն 10 Ֆր. — 4 րուպլի — 2 տոլար — 50 դահեկան՝ իբր նուէր պիտի ստանան 2 Ֆր. արժողութեամբ գիրք մը (բաժանորդաց կը յղենք գրոց ցուցակը):

Բարեգործական հաստատութիւնք, ընկերութիւնք, գիւղերու ուսուցիչք, ուսանողք, վարժարանք կրնան ամբողջ տարեկան «Բազմավէպ»ը ստանալ մի միայն 30 դահեկան, 2,50 րպլ 6 Ֆր. ուղարկելով: Գիմել Rédaction de la Revue „Pazmavep“ Venise (Italie).

Տաճկաստանի մեր գործակալութեան կեդրոնատեղին է Սեղրոս խան, թիւ 3: Տաճկաստանի բաժանորդները դրամը ուղղակի կրնան յղել առ Rév. P. J. Taïetzi (Հ. Եսայի Վ. Տայեցի) Seghpos-Han № 3, Galata, Constantinople.

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ն Ա Հ Ի Տ Ի

ՏԱՍՆՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐՁԱՆԻՆ

Բաժանորդագրութիւնը պէտք է ԿԱՆԻՒԻԿ վճարել

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Գ Է Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1909

ՕԳՈՍՏՈՍ—ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 5-6.

Կ Ո Ր Ծ Ա Ն Ո Ւ Ա Ծ Ը

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Տեսարանը ներկայացնում է Արվանդեանների բնակարանը. Հնդստանի հիւրանոցային, խորհուրդ երկու դռներ, որոնցից աջ կողմիցը սանուռ է սեղանաձև, ձախիցը Ֆորայի սենեակը: Աջ պասի մեջ եւս երկու դռներ, աւանսենի կողմիցը դեպի Արհեստների առանձնատեղակալ, երկրորդը դեպի նախասենեակ: Չախ պասը ներկայացնում է երկու շուսամուս, որոնց միջև դռներ դեպի պասզգամբ:

Բեմի մեջտեղում կրո սեղան, գունաւոր սփռոցով ծածկուած, վրէն գեղեցիկապազ ալբոսներ եւ պասկերազարդ հանդեպներ, իմը երեք կիսաբազկաթոռներ: Աջ պասի երկու դռների միջև գահաւորակ եւ բազկաթոռներ: Գահաւորակի վերելում կախած է Ֆորայի հանգուցեալ վոր մեծադիր պասկեր: Յասակի վրայ գորգեր, պասերի վրայ նիսներ: Ետրֆի պասի առջև հայելի: Անկնուրեք փոփոխ եւ մեծ ծաղկաւաններ: Չախ պասի մոտ, շուսամբի առջև պիսնո: Վառարան չի երելում. մի գեղեցիկ կիսան ծածկում է երկար շոգեկիրը (calorifere):

Տ Ե Ս Ի Լ Ի

Դանիել եւ Սոֆիա

Սոֆիա. (երիտասարդ, աշխոյժ աղջիկ է, Վարազդուրը բարձրակարգիս կարմիր փեսուրներից կազմած փոշեվանով սրբում է բազկաթոռները փոշուց եւ կարգի է բերում հիւրանոցային, հանդարտ երգելով:)

Դանիել. (Կարմիր այտերով, մեծ ֆրով երիտասարդ է: Հագած է պիջակ, օձրած շապիկ, Մեջքին կապած է սպիտակ գոգնոց: Պասզգամի դռներից ներս է բերում մի մեծ ծաղկաւան եւ սնֆսնֆաշով դնում է մի անկիւնում:) Հըը հը', էս էլ պրծանք: Վալլահ, էս ծաղիկները հոգիս բերանս բերին: Աստու տուած օրը տիւս բեր, ջրի ու ներս բեր. «նակազանի, բոլլա նիշալօ» *): (Ճակասի ֆրսիկը սրբում է գոգնոցով:)

Սոֆիա. Քիչ է մնում հա, շոքերը մօտեհում են, շուտով կրհոււաքեն, կըտանեն պարտէզ մինչեւ հոկտեմբեր:

* Նակազանի, բոլլա նիշալօ ոսերէն է, կը նշանակէ — «պատիժ է, ուրիշ ոչինչ»:

Դանիել . Եանի զեր ամառ-ձմեռ բաղում
թողնեն հաթամամութ կինի : Հրականում չում,
սա տօն ա թա հի՞նչ : Ստեղ եչի . կասես
Փրիթովանց բաղչան ինի Մախլա՞ս : (Կրուխը
շարժելով . դիմում է դիպի աջ պատի երկրորդ
դռները :

Սօֆիա . Դանիէ՛լ . . .

Դանիել . (Կանգ է առնում , բայց յնչ չի
նայում) : Հա . հի՞նչ ըս օղում : Չալդ ասա ,
պեն օնիմ :

Սօֆիա . (Մօտենալով , ցածր ձայնով) Այն
ո՞վ է նստած պարոնի սենեակում :

Դանիել . Հի՛ն գիտամ , մի չեղնեազե աւոր
մարդ ա քեաչալ գլխով : Օրի՛շ :

Սօֆիա . Ես երէկ այստեղ չէի , Արտաչէսն
էլի եկել էր :

Դանիել . Պա ես քեզ համար շպիտն 1) ը՞մ ,
թա՞ կուրիէր : Ես հի՞ն գիտամ եկալ ա թա
վեչ : Ի՞նչ ըս հարցնում : (Նայում է Սօֆիային) :

Սօֆիա . Հէնց այնպէս : Այդ տղան այս
տունը ստք դնելուց յետոյ օրիորդը փոխուել
է : Տխուր տրտում օրն երեկոյ նստած է իւր
սենեակում : Երէկ պարոնը հարցրից . « Ֆլօրա ,
այս ամառ ո՞րտեղ ես ուզում , որ քեզ համար
ամառանոց վարձեմ : » Օրիորդը պատասխա-
նեց . « Ոչ մի տեղ : » Ուրեմն , այս սարի
մինք ամառանոց չենք գնալու :

Դանիել . (Չանրացած) Բ՛արօ , նո՛ւնց թա
քինիլական չընք : Դորձադուլ կանեմ :

Սօֆիա . (Ծիծաղելով) Մեն-մենակ :

Դանիել . Պա հո՛նց : Պա ես էօ խարաբա
չհարի՛ շոքում պիտի հալվիմ հունց-որ մեղրա-
մո՞մ : Ամա հաւատալ մի , աղան ուժա՞յ 4) Կիա-
լօսկում դաչ 3) ա փոնալ : Ե շի՛ մի , քո բարեշ-
նան փարսիտ 4) ա անում : (Գնում է աջ կողմի
երկրորդ դռներով) :

Տ Ե Ս Ի Լ II

Ալեքսանդր եւ Սօֆիա

Ալեքսանդր . (Աղետաւն ընչացով , յսակ
տափրած երեսով , բարի եւ խելացի դեմով

1) Եղծն — լրտես : 2) Ուժա — արդէն :
3) Դալ — ամառանոց : 4) Փարսիտ — անք —
խելքին գօս է ասլիս :

մարդ է : Հագած է սեւ գունի ժակե , պան-
քաթն եւ ժիլես : Չեւերը ծանրաբարոյ եւ
հանգիստ են : Դուրս է գալիս ծանր ֆայլերով
աջ կողմի առաջին դռներից) Ֆլօրան տա՛նն է :
Սօֆիա . Այո :

Ալեքսանդր . Ինչդրեցէք նրան այստեղ գալ :
Սօֆիա . Իսկոյն : (Գնում է խորքի ձախ
դռներով) :

Ալեքսանդր . (Ծանր ֆայլերով մօտենում է
յուսամտին , նայում է դուրս , ապա յնչ է
գալիս եւ նայում է գահաւորակի վերելում
կախած պատկերին եւ ծանր հառաչում) :

Տ Ե Ս Ի Լ III

Ալեքսանդր եւ Ֆլօրա

Ֆլօրա . (Դուրս է գալիս խորքի ձախ դռնե-
րից , Հագած է սնային պարզ հագուստ : Ախտելի
սխուր է) : Հայրիկ . (Հաւքարում է) Այսօր
քեզ առաջին անգամն եմ տեսնում : Դու
զբաղուած էիր քո սենեակում մի պարոնի
հետ :

Ալեքսանդր . Նստիր , Ֆլօրա , քեզ հետ
գործ ունիմ : (Նստում է կիսաբազկաթոռնե-
րից սեղի վրայ) :

Ֆլօրա . (Նստելով հօր դեմ) : Հրամայիր ,
հայրիկ :

Ալեքսանդր . Ես կտակս գրել տուեցի . . .

Ֆլօրա . (Անհանգիստ) Հայրիկ . . .

Ալեքսանդր . Մի՛ տխրիր , աղջիկս , մա՛ր
մեքն է , մենք մահիւր : Վաղուց էր հարկա-
ւոր : Արդէն մօտենում եմ վախժուներն եւ շատ
էլ առողջ չեմ զգում ինձ : Բանի խելքս գըլ-
խումս է , պէտք է հոգամ քո մասին : Կտակիս
ընդհանուր բովանդակութիւնն այս է . կարո-
ղութեանս կէտը տալիս եմ զանազան աղգային
գործերի համար : Ի միջի այլոց , հանգուցեալ
մօրդ անունով կըբացուի մի ուսումնարան եւ
կըպահուին որդեգիրներ : Մանրամանութիւն-
ներն հետ կըծանօթանաս մա՛րիցս յետոյ : Միւս
կէտը կարողութեանս , որ հօ՞րիցս եմ ժառան-
գել , այս տան հետ թողնում եմ քեզ համար :
Կտակակատար նշանակում եմ իմ բարեկամ
Սենեքերիմ Սահառուտուն , միակ անշահանէր
մարդուն , որ ճանաչել եմ կեանքիս մէջ :
Համաճա՛յն ես :

Ֆլորա . Հայրիկ , քո կամքն ինձ համար օրէնք է :

Ալեքսանդր . Ոչ , Ֆլորա . այդպէս չէ : Դու գիտես , որ ես բռնակալ հայրերից չեմ : Մանկութիւնից քեզ պահել եմ ազատ եւ , գոհութիւն Աստու . այսօր տեսնում եմ , որ ազատութիւնդ ի չարք գործ չես դրել : Բայց գլխաւորն այս չէ , Ֆլորա , ես ունիմ մի մեծ հոգս . ահա այս մասին է . որ ուզում եմ քեզ հետ խօսել բարեկամաբար : Ասա՛ ինձ , Ֆլորա , դու չե՞ս մտածում ամուսնանալու մասին :

Ֆլորա . (Շփոթուելով) Հայրիկ . . .

Ալեքսանդր . Մի՛ ամաչիր , դու երեխայ չես : Ես փափագում եմ վիճակդ կարգաւորուած տեսնել . յետոյ մեռնիլ : Ֆլորա , ո՞ւմ ես հաւանում մեր երիտասարդներին մէջ . . .

Ֆլորա . (Աւելի շփոթուելով) Չբարեմ , հայրիկ . . .

Ալեքսանդր . Ասա , մի՛ քաշուիր : Ես քեզ համար ոչ միայն հայր եմ , այլեւ մայր : Ծերութեանս մի նայիր , հոգով այնքան էլ խաւար չեմ :

Ֆլորա . Հայրիկ , կըկամենայի , որ իմ հաւանածը նախ եւ առաջ քեզ դիւր գար : Ահա բոլորը , ինչ որ կարող եմ ասել :

Ալեքսանդր . Ապրիս : Որ այդպէս է , ուրեմն կարող ենք մի համաձայնութեան գալ : Տասը տարի է ես մտքումս որոշած ունիմ քո փեսացուն :

Ֆլորա . (Անհանգիստ) Հայրիկ . . .

Ալեքսանդր . (Ժպտալով) Հանգիստ կաց . իմ ընտրելին իսկ եւ իսկ քո հաւանածն է : Ինչո՞ւ ես կարմրում , տեսնում ես , որ ես չեմ բարկանում : Ֆլորա , ես էլ գիտեմ , որ ամուսնական երջանկութիւնը ոչ փողի հետ է կապուած եւ ոչ դիրքի ու ծագման : Փառք Աստու , դու այնքան ունիս , որ բաւական է քեզ էլ ու քո ամուսնուն էլ : Արտաշէսը աղքատ ընտանիքի գաւակ է , բայց Սենեքերիմի որդին է : Նա այնքան բարոյական է եւ մաքուր , որքան իւր հայրը :

Ֆլորա . Բայց դու նրան լաւ չես ճանաչում , հայրիկ : Չէ՞ որ հինգ տարի է չես տեսել նրան :

Ալեքսանդր . Իմ հասակի մարդու համար , սիրելիս , բաւական է մէկի հետ երկու ան-

գամ խօսել , որ նրան ճանաչի օտարից մինչեւ գլուխ : Արտաշէսն երեք-չորս անգամ եկել է ինձ մօտ իւր յարգանքները յայտնելու : Ես երկար խօսել եմ հետը :

Ֆլորա . (Անհանգիստ շարժումն է անում) :

Ալեքսանդր . Մի՛ վախենար , քո մասին չենք խօսել : Նա , իհարկէ , փոխուել է , շատ է փոխուել : Նա այժմ կատարեալ տղամարդ է , խելքը գլխին , բայց նրա սիրտը եւ հոգին չեն փոխուել : Ֆլորա , Արտաշէսը նման չէ մեր այն երիտասարդներին , որոնք Ռուսաստանից կամ Եւրոպայից վերադառնում են . . . հոգով էլ մարմնով էլ ապականուած : Ես շատերի հետ եմ խօսել եւ ոչ մէկն ինձ վրայ այնպիսի լաւ տպաւորութիւն չի արել : Ես իմն ասացի , Ֆլորա , այժմ հերթը քոնն է : Ես լսում եմ , ասա , ոչ մի բան մի թագցնիր :

Ֆլորա . Հայրիկ , քեզ նման հօրից գաղտնիք ունենալը յանցանք կրկինի : Ես Արտաշէսին հաւանում եմ — ճշմարիտ է , բայց այս է բոլորը , ուրիշ գաղտնիք չունիմ :

Ալեքսանդր . Ուրեմն ձեր մէջ խօսակցութիւն չի՞ եղել :

Ֆլորա . Ո՛չ :

Ալեքսանդր . Եւ ո՞չ մի ակնարկ նրա կողմից :

Ֆլորա . Ո՛չ :

Ալեքսանդր . Նա համակրո՞ւմ է քեզ .

Ֆլորա . Չբարեմ : Նա ինձ հետ վարուում է առաջուայ պէս , ինչպէս իւր քրոջ հետ , պարզ , հասարակ , բայց վերին աստիճանի համեստ : Հայրիկ , նա շատ մտախոն է : Ինձ թւում է , որ նրա հոգու վրայ ծանրանում է մի մեծ հոգս :

Ալեքսանդր . Նա ինձ ասում էր , թէ այստեղ չի մնալու :

Ֆլորա . Այո , նա չուտով գնալու է . գուցէ վաղը կամ միւսօրը :

Ալեքսանդր . Ո՛ւր :

Ֆլորա . Չբարեմ :

Ալեքսանդր . Էհ , Տէրը նրա հետ , որ գնում է : Ֆլորա , մի՛ շտապիր , լաւ մտածիր ապագայիդ մասին , ես քեզ տալիս եմ կատարեալ ազատութիւն : Բայց ընտրութիւնդ շատ էլ մի յետաձգիր : Այս գիշեր դարձեալ երազումս ժօրք անսայ : Այս երբորդ անգամն է , որ նա կանչում է ինձ իւր մօտ : (Վեր է կենում) :

Փլօրա . (Վեր ե կենում սխտելով) Հայրիկ , այդպէս մի՛ խօսիր :

Ալեքսանդր . (Մօտենում ե իւր կնոջ պատկերին) Ահա նա իւր հեզ կերպարանքով : Ի՛նչպէս նա բարի էր , Փլօրա . նրան ամենքը յարգում էին ու սիրում : Նա էլ իւր հօր միակ զաւակն էր քեզ պէս : նրա հայրը մի ազնիւ զինուորական էր : Լաւ կին էր հանգուցեալը :

Փլօրա . (Նոյնպէս զգածուել կ) Ութ տարի է մեռել է , այսօր էլ աչքերիս առջեւ է նրա դազազը ծաղիկներով ծածկուած : (Թաշկինակը մօտեցնում ե այնտեղն .)

Ալեքսանդր . (Յուզումը զսպելով) Դու լա՛ց եղար . . . Այդ չեղաւ : Մի՛ նայիր ինձ , ես ծեր եմ : Լացը քեզ չի սազում , ուրախ կաց : Այդպէս : Ուշադրութիւն մի՛ դարձրու ինձ . վերջերս ներվերս մի քիչ թուլացել են : Դէ , եթէ սիրում ես ինձ , նստիր եւ մի ուրախ բան նուագիր : Իսկ ես պէտք է գնամ նոտարի մօտ կտակիս սրբագրութիւնը կարդալու : Յետոյ պէտք է Սենքերիմին տեսնեմ : Լսեցի՞ր , նստիր ու մի ուրախ բան նուագիր : Յըտեսութիւն : (Համբուրում ե Փլօրային եւ գնում աջ կողմի երկրորդ դռներով) Նուագի՛ր , ես սիրում եմ , երբ դու ինձ ճանապարհ ես դնում եւ ընդունում երաժշտութեամբ :

Փլօրա . (Ուղեկցում ե իօրը մինչեւ դռները , նայում ե ետեւից .) Բարի մօրդ , նա դեռ չբարեւ . . . (Մօտենում ե դաշնամուրին , մի քանի վայրկեան նուագում ե ուրախ եղանակ . Ետևով վեր ե կենում , յուսամուտով նայում ե դուրս .)

Նախաւենեակից ըստում ե եղկերական զանգակի հնչիւն :

Փլօրա . (Յնցում ե եւ յեւ նայում .)

Սօֆիա . (Գաշիս ե խորֆի ձախ դռներից .) Օրիորդ , տա՛նն էք : (Դնում ե նախաւենեակ .)

Փլօրա . Այո , այո : (Մեկուսի) Սիրտս վկայում է , որ նա է : (Ետևով գնում ե խորֆի ձախ դռներով եւ իսկոյն յեւ ե գաշիս մի փոքրիկ արկղիկ ձեռին : Արկղիկը դնում ե դաշնամուրի վրայ եւ նայում ե դեպի նախաւենեակի դռները .)

S T U L IV.

Փլօրա եւ Արսաեւս

Արսաեւս . (Գաշիս ե աջ կողմի երկրորդ դռներից . Նկատելի յուզումով ե : Հագած ե նոյն հագուստը . միայն կապոյտ շապկի փոխարեն օձրած շապկի եւ ժիլէտ .) Փլօրա , բարեւ : (Մեղմում ե Փլօրայի ձեռը ընկերաբար . միւս ձեռում պահած լայնեզր փափուկ գլխարկը նրնցած .)

Փլօրա . Բարեւ : Այդ ինչո՞ւ համար դողում է ձեր ձեռը : Գրազ կըզամ , որ դարձեալ ընդհարուել էք ձեր հօր հետ :

Արսաեւս . Չէք սխալուում : (Նստում ե մեջքեղի կիսաբազկաթոռներից մեկի վրայ .) Ընդհարուեցի , այո , եւ այս անգամ այնպէս , որ նա ինձ անուանեց ազգաւաճառ :

Փլօրա . Մի՛թէ : Չէի կարծում , որ գաղափարների տարբերութիւնը կարող է այդպէս գրգռել հայրերին ու զաւակներին միմեանց դէմ : (Նստում ե Արսաշխի դէմ .)

Արսաեւս . Իմ հայրը միւլիոններ հայ է — ես ճանաչում եմ համամարդկայինը , նա յամառ է իւր սկզբունքների մէջ — ես ոչ մի քայլ չեմ զիջում նրան : Ինչպէս նա է ուղղամիտ եւ շիտակ — նոյնպէս եւ ես չեմ կարող կեղծել : Այս տեսակ հակառակորդների մէջ հաշտութիւն չի կարող լինել :

Փլօրա . Բայց յարգանք կարո՞ղ է լինել :

Արսաեւս . Եթէ յարգանքը մի զգացում է եւ ոչ ձեւ , սպա այն չըպիտի աղաւաղել : Իմ կարծիքով իսկական յարգանք կարելի է ունենալ միայն դէպի այն մարդիկ , որանց գաղափարներն էլ յարգում ես : Ի հարկէ , ես իմ հօրը յարգում եմ իբրեւ ծնողի , բայց եթէ այդպէս շարունակուի , հազիւ թէ կարողանամ պահել իմ զգացումը : Նա պահանջում է , որ ես խօսեմ ու գործեմ հակառակ իմ սեպհական գաղափարների : Այդ չի կարող լինել , երբէք . . . Բայց թողնենք . Փլօրա , զուգուս պայթում է վիճաբանութիւնից :

Փլօրա . Գժբաղդարար , ես չըբխեմ ինչպէս զբաղեցնեմ ձեզ : Եթէ առաջուայ Արսաշէսը լինէիք , դուք կարողանայի . . .

Արսաեւս . Եթէ առաջուայ Արաաշխից իմ մէջ ոչինչ մնացած չըլինէր , այս տունը ոտք

չըպիտի գնէի: Այն ինչ՝ պատանեկան յի-
շողութիւնները գրեթէ ամեն օր ինձ քաշում
բերում են այստեղ հակառակ իմ սկզբունք-
ներին:

Ֆլորա. Հակառակ ձեր սկզբունքներին: Չեմ
հասկանում ձեր միտքը:

Արսաեկս. Համեմատեցէք մեր դիրքերը —
կրհասկանաք:

Ֆլորա. Ուզում էք ասել, որ ձեր սկզբ-
բունքներն արհամարհում են մեզ նմանների
ժանօթութիւնը, այո՞:

Արսաեկս. Ֆլորա, մեր կուրը հարստու-
թեան դէմ լինելով, կամայ ակամայ եւ հա-
րուստների դէմ է:

Ֆլորա. (Մի ֆիջ վշտացած) Իմ հայրն երբէք
ոչ սքի չի գրկել, չի հարստահարել: Նրա
կարողութեան մի մասը հայրական է, միւսը
բաղդի բերմունք:

Արսաեկս. Բայց սեպականութիւն է, չէ՞:
(Վեր ե կենում):

Ֆլորա. Ենթադրինք, թէ այդ սեպակա-
նութիւնը չունինք, աղքատ ենք, այն ժա-
մանակ: (Վեր ե կենում):

Արսաեկս. Այն ժամանակ ես աւելի հա-
մարձակ ոտք կըգնէի այս տուն: Այն ժա-
մանակ իմ պատանեկան երջանիկ անցեալն
աւելի հաճոյքով կըյիշէի: Այն ժամանակ այն
մի քանի օրերը, որ ես այստեղ պիտի մնայի,
ինձ համար մի տեսակ ամօթալի երկզիմու-
թեան եւ խղճի խայթոցների օրեր չէին լինել:

Ֆլորա. Լսեցէ՛ք. այսօր հայրս իւր կարո-
ղութեան կէսը կտակեց բարեգործական նպա-
տակներով, միւս կէսն ինձ է պատկանելու:
Ենթադրինք, թէ մի օր ես վերցնում եմ եւ
իմ ունեցածը տալիս եմ ձեզ, ինչ կանէիք,
գետը՝ կըչպրատէիք:

Արսաեկս. Ֆլորա, երեխայ չէք գուք:
Թշնամու գէնքը խլելով, նոյն թշնամու գի-
նակիցների դէմ են գործածում: Մենք ունինք
մի մեծ գործ, որ բացի անձնագոհութիւնից
պահանջում է եւ գրամ: Այս այն գէնքն է,
որ պակասում է մեզ:

Ֆլորա. Պահանջեցէք, գուցէ տան ձեզ այդ
գէնքը:

Արսաեկս. Ումից:

Ֆլորա. Գիտէք ինչ. ինձ համար իսկապէս

մութն է այն գործը, որի մասին խօսում էք:
Բայց ես հաւատում եմ, որ լաւ գործ է,
որովհետեւ գուք էլ խառն էք: Ես ձեզ եմ
միայն հաւատում եւ ոչ այդ կոպիտ Հրանտ-
ներին: Պահանջեցէք, եւ ես կըտամ որքան
կարող եմ, այսինքն բոլորը, ինչ-որ ունիմ:

Արսաեկս. Մի՛ խոստանաք այն, ինչ-որ
ձեր ուժերից վեր է: Եղել են մեծ գահաբե-
րութիւն անող կանայք. բայց զուր կըլինէր
այնպիսիներին փնտռել հայերի մէջ:

Ֆլորա. Ենթադրեալ ենք ձեր հաճոյախօսու-
թեան համար (Մոտենում ե պիակոյիկ եւ այնտե-
ղից վերցնում արկղիկը) Լսեցէ՛ք, իմ այժմեան
ամբողջ հարստութիւնն այս արկղիկի մէջ է:
Այս իմ մօր քարեղէններն ու սկիզէնն են,
որ այժմ պատկանում են ինձ: Հայրս իրա-
ւունք չունի նրանց վրայ: Երէկ ես վճուեցի
այս բոլորը նուիրել ձեր տառապեալ ընկեր-
ներին օգտին: Վերցրէք եւ գործադրեցէք,
ինչպէս կամենաք: (Արկղիկը դնում ե մեջքեղի
սեղանի վրայ):

Արսաեկս. (Վերցնում ե արկղիկը եւ բաց
անում): Ֆլորա, գուք կատա՞ղ էք անում:

Ֆլորա. Ո՛չ, պարոն, ես այդ տեսակ բա-
ների հետ կատակ անել չեմ կարող:

Արսաեկս. Այստեղ մի ամբողջ հարստու-
թիւն կայ. լա՛ւ մտածեցէք:

Ֆլորա. Ես բոլորը մտածել եմ եւ այնպէս
վճուել: Վերցրէ՛ք:

Արսաեկս. Ո՛չ, ես չեմ կարող ընդունել
մի այդպիսի նուէր: (Դնում ե արկղիկը սե-
ղանի վրայ):

Ֆլորա. Պատճա՞ռ:

Արսաեկս. Դրանք նուիրական բաներ են,
կապուած ձեր մօր յիշատակի հետ:

Ֆլորա. Մի՛ վախենաք, մայրս ինձ չի անի-
ծիլ գերեզմանից, այլ կօրնի այս գոնաբե-
րութեան համար: Նրա սիրտը բարի էր եւ
ընդարձակ:

Արսաեկս. Այնու ամենայնիւ, չեմ կարող
ընդունել այդպիսի թանգազին նուէր, մա-
նաւանդ մի հայ օրիորդից, որի համար ծնող-
ների յիշատակը սուրբ է:

Ֆլորա. (Իսկան հեղձութեամբ) Մի՛ թէ: Իսկ
հայ օրիորդին նախատել կարո՞ղ էք:

Արսաեկս. Ե՛ս:

Ֆլորա . (Դրզուռեղով) Այս . դուք . Յիշում էք ինչ ասացիք հենց առաջին օրը երբ այս-
անդ էիք : Դուք ասացիք . թէ հայ աղջիկը
չատ յեա է մնացել օտարներից . թէ նրա
միտքը սահմանափակ է , սիրտը նեղ , զգա-
ցուններն աղքատ : Իսկ ես ո՞վ եմ : Ոչ միայն
մի հայուհի , այլև . մի բուրժուայի անհոգ եւ
անմիտ մեծացած աղջիկ : Փոյթ չէ , թող ձեր
ասածը լինի , միայն թէ ցանկալի կըլինէր ,
որ դուք . նախքան դատավճիռ աալը , մի փոքր
խորը ուսումնասիրէիք մեր սիրտը : Ով գիտէ .
գուցէ աւելի բան գտնէիք յայնտեղ , քան
կարծում էք :

Արսաեւ . Դուցէ :

Ֆլորա . Յիշում էք այն օրուայ ձեր պատ-
մածները :

Արսաեւ . Ինչի՞ մասին :

Ֆլորա . Մարդկային անհուն վշտերի , հա-
րիւրաւոր ուսանողների կրած տառապանքների,
հալածանքի , բանտի , աքսորի , կախաղանի՝
Երբ դուք . այնպէս յափշտակուած նկարագ-
րում էիք այդ բոլորը , ես մտածում էի իմ
անհոգ կեանքի մասին : Եւ . թւայ ինձ , որ
ես մի չնչին արարած եմ , արհամարհանքի
արժանի : Ես չըզբուէի ամօթից ու խղճի
տանջանքից ինչպէս նայեմ ձեր երեսին :

Արսաեւ . (Կանգ է առել եւ ուշադիր շուռմ
է) : Մի՞թէ :

Ֆլորա . (Ողբաբեղով) Ա՛հ . այն օրից դէս
չըզբուեմ ինչ ասել է զուարթ արամադրու-
թիւն : Ե՛ս , որ միշտ երգում էի , թռչկոտում
ու նուագում նոյն իսկ իմ պաշտելի մօր մա-
հից յետոյ : Այն պահից իմ այժման կեանքն
ինձ թւում է ամօթալի : Ես մի քանի օրուայ
մէջ զգացել եմ ու մտածել աւելի , քան տա-
րիների ընթացքում : Ես արթուն երազում եմ
չղթայակապ ձեռներ , մի՞ին ու խոնաւ արգե-
լանոցներ , ուր տառապում են ինձնից շատ
ու շատ բարձր օրիորդներ : Դուք ասացիք ,
որ նրանք դժոխքի մէջ երգում են ազատական
գրգռիչ երգեր , արձակում են հերոսական
գոչիւններ : Ապա լսում եմ նրանց դառն լացը ,
կակծալի հեծկտանքը եւ անէծքն ինձ նման
անտարբերների գլխին :

Արսաեւ . (Հիւսցած) Բայց կանգ առէք ,
եւ չէի ուզում ձեզ . . .

Ֆլորա . (Աւելի ու աւելի ողբաբեղով)
Դուք ասացիք , որ մայրերը ճիգն են անում
ոսկրոս ձեռներով խորտակել բանտերի դռ-
ները , որպէս զի ազատեն իրանց զաւակնե-
րին . հայերն անգոր սեղմում են իրանց
բուռնցքները : Այս ձեր խօսքերն են , որ
շարունակ հնչում են իմ ականջներին . ինչպէս
դառը նախատինք . . . Բանտապահների կոպիտ
հարուածները քարերի պէս տեղում են ամու-
սինների եւ քոյրերի գլխին : Եւ . թշուառ-
ները , դառնալով ինձ նմաններին , նոյնպէս
անէծք են թափում մեր գլխին . . .

Արսաեւ . Ոչ ձեզ նմանների . ոչ . . .

Ֆլորա . Այդպէս է , մի հերքէք : Դուք
նախատել էք հայ աղջիկներին , որոնցից ես
ոչնչով բարձր չեմ : Ապերախտ էք դուք . ին-
չո՞ւ գոնէ ձեր քրոջն աչքի առջեւ չունէք :
Մի՞թէ շատ օտարազգի օրիորդներ կան Անա-
հիտի նման նոյն իսկ ձեր շրջաններում :

Արսաեւ . Անահիտն այն չէ : Եւ ուրիշ է :
Իմ եւ նրա մէջ եւս կայ խորխորատ , ինչպէս
իմ եւ իմ հօր մէջ :

Ֆլորա . Բայց նրա սի՛րտը . Ես քանի քանի
անգամ սեսել եմ նրան արտասուելիս հայկա-
կան կոտորածների ժամանակ :

Արսաեւ . Արտասուե՛լ է նա , արդեօք ,
կարգալով Բիշենեւի եւ Բելլոսաօկի մասին :
Ո՛չ , կարող եմ երգուել : Շատ շատ կրժքից
արձակել է մի ծանր հառաչանք , բայց մի
բոպէ չանցած , մտածել է . « այդ բոլորը
ցաւալի է , միայն մեզ չի վերաբերում : »

Ֆլորա . Ունի՞ք փաստեր այդ մասին :

Արսաեւ . Երեք անգամ դիմել եմ նրան եւ
խնդրել իմ բանտարկեալ ընկերների համար
ժողովարարութիւն անել , երեք անգամ էլ
նա հարցրել է . « Հայե՞ր են ընկերներդ » :
Եւ երբ իմացել է , թէ հայեր չեն — լռել է :
Այս չէ . Ֆլորա , այս չէ իմ դաւանանքը :
Ինձ համար թշուառութիւնն ազգ չունի եւ
ոչ կրօն , եւ ոչ լեզու : Մենք ուզում ենք ,
որ միշտ օտարներն օգնեն մեզ եւ մուրաց-
կանի պէս շարունակ դիմում ենք բուրժուայ
պետութիւններին , իսկ ինքներս մերժում ենք
մեր օգնութիւնը մեզ նման թշուառներին :
Դա անարդարութիւն է :

Ֆլորա . (Ուշադիր շուռ է) : Համաձայն եմ ,
համաձայն եմ :

Արսաեւ . Բանի եւ պատանի էի , մը տե- սակ պատնէշ իմ սրտում անջատում էր ազ- գութիւնը մարդկութիւնից : Այժմ չկայ այդ պատնէշը : Խորակուել է այն համաշխարհային մեծագոյն իմաստասէրների ազդեցութեամբ , որոնց գրքերը կարգացել եմ եւ յափշտակել : Ահ , եթէ՛ տեսնէիք այն վայրերը , ուր մար- դիկ զգում են եւ տանջում բարձր իդէալների համար : Այնտեղ ազգութիւնը չէ այն օղակը , որ միացնում է հոգիները , այլ մի ուրիշ աւելի բարձր , աւելի ընդարձակ եւ ամուր կապ դէպի մարդը :

Ֆլորա . Կարո՞ղ եմ , արդեօք , ես էլ զգալ ու տանջուել այդ վայրերում :

Արսաեւ . Այդ ձեզնից է կախում :

Ֆլորա . Կրկամենայի իմանալ , ինչ յատ- կութիւններ են հարկաւոր մի Նոյիմզար դառ- նալու համար :

Արսաեւ . Նախ եւ առաջ , ունենալ այն սոսկալի լեզին , որով լիքն է Նոյիմզարի սիրտը : Ֆլորա , նա հինգ անգամ բանտ է նստել : Նա ձեռուել է , անարգուել : Եւ այսօր նրա բոլոր բարեկամները սատապում են շըղ- թաների մէջ :

Ֆլորա . Եւ դուք մերժում էք վերցնել այդ չնչին նուէրն այդպիսիների օգտին :

Նախաւեճակում ելիկտրակա զանգակի հնչիւն :

Արսաեւ . Թողէք մնայ ձեզ մօտ : Ես կը- մտածեմ այդ մասին եւ կը յայտնեմ : Վերցրէք խնդրում եմ , գուցէ եկողը ձեր հայրն է :

S E U T L V.

Նոյնիմ և Նոյիմզար .

Նոյիմզար . (Ներսէս և մեհում աջ կողմի եր- կրորդ դռներից : Հագնուած է այնպիսի ինչպիս Առաջին Արարուածում) Բարեւ , օրերդ : Ես եկել եմ ձեզ շնորհակալութիւն յայտնելու : Դուք Անահիթի միջոցով ուղարկել էք ինձ մեր ընկերների համար հարիւր ոռւբլի : (Ձեռն է սալիս Ֆլորային եւ յետոյ սիւսն ակասում Արսաշիսին : Թեքեւ զննում է . բայց եւ ան- սիջապիս ուղղում է իրան) Ես գնացել էի քո ծնողների տունը , քեզ տեսնելու : Օ՛հ ,

յոգնած եմ : (Նստում է : Ֆլորային) Ներքեցէ՛ք Ֆլորա : Խնդրեմ :

Նոյիմզար . Ճանապարհին չըզգտեմ ինչ պատահեց ինձ , յանկարծ գլուխս սկսեց սաս- տիկ ցաւել : Արդեօք , չունի՞ք մի փոքր օ դը կօլօն :

Ֆլորա . Ես իսկոյն ձեզ կբտամ մի դեղ , որ շատ օգնում է : (Շտապով զննում է խորքի ձախ դռներով) :

S E U T L VI.

Արսաեւ և Նոյիմզար .

Նոյիմզար . (Վեր է կենում) Կեանքումս առաջին անգամ կօմեղիս խաղացի :

Արսաեւ . (Անհանգիստ դիտել է Նոյիմզա- րին) Ի՞նչ է պատահել :

Նոյիմզար . Իպպօլիտից նամակ ստացայ : Այս քանի օրերս նրան էտապով ուղարկում են : Պէտք է շտապել :

Արսաեւ . (Գունասւտելով) Այո՞ :

Նոյիմզար . Ինչո՞ւ վախեցար : Դու տա- տանում ես :

Արսաեւ . Ոչ : Բայց ես կրկամենայի մի քանի օր էլ մնալ :

Նոյիմզար . Ի՞նչ գործ ունիս այստեղ : Ծնողներիդ հետ տեսնուեցիր , փող բաւական ժողովում է : Պէտք է գնալ :

Արսաեւ . Այո , բայց այնու ամենայնիւ . . .

Նոյիմզար . (Վախեցած) Ի՞նչ ես ուզում ասել : Ես վախենում եմ քո մասին : Եղել են քեզնից աւելի զօրաւոր մարդիկ , որոնք չեն դիմացել ոսկեզօծ կահ-կարասիքի փայլին եւ փարթամ ծաղիկների բուրմունքին : Հեռա- նամք , հեռանանք շուտով . . .

Արսաեւ . Հաւ , կը հեռանանք , տեղը չէ այդ մասին խօսելու :

Նոյիմզար . Ես էլ գիտեմ , որ տեղը չէ : Ուրեմն գնանք , իսկոյն եւ եթէ : (Բռնում է Արսաշիսի ձեռը) Ես սկսում եմ կասկածել քո մասին : Դու պէտք է իսկոյն եւ եթէ դուք գաս ինձ հետ այստեղից : Լսո՞ւմ ես . . . Ար- տաշէս , ես . . . ես . . . խանդում եմ . . . (Աւելի ամուր սեղմելով ձեռը) Գնանք , դու կարող ես այստեղ կործանուիլ . . .

S Ե Ս Ի Լ VII.

Նոյնք եւ դարձեալ Ֆլորա .

Ֆլորա . (Յեւ է գաղիս խորի Ժախի դոնից) Ահա , օրիորդ : (Տեսնում է Նոյիսկարին Ար-
սաշխի ձեռն անուր բունած , ցնցում է ,
գունասում եւ անշարժ մնում :)

Լորտինն .

Արսաեւ . (Չեղք խրում է Նոյիսկարից եւ
յեւ կանգնում :)

Նոյիսկար . (Նոյնպէս շփոթում է .)

Ֆլորա . (Ուշիւ ժողովելով) Ահա . օրիորդ ,
զլխացաւի դէմ : (Տալիս է մի սրուակ :) Մի
փոքր քսեցէք ձեր ճակատին , կանցնի :

Նոյիսկար . (Առնում է սրուակը եւ հե-
ղուկը մասնէրով քսում քունքերին) Ա՛հ , շնոր-
հակալ եմ , դուք շատ բարի էք : (Սրուակը
դնում է սեղանի վրայ :) Շուտով կանցնի .
Եթէ չանցնի էլ , փոյթ չէ , սովոր եմ : Օրի-
որդ , թոյլ տուէք կրկին շնորհակալութիւն
յայտնել ձեր նուէրի համար եւ , միեւնոյն
ժամանակ , մնացէք բարով . . .

Ֆլորա . (Սառը) Մենք այլ եւս չե՞նք տես-
նուիլ : (Չեղք մեկնում է քոյլ :)

Նոյիսկար . Հաղիւ թէ . ես վաղը գնում
եմ : Մնացէք բարով : (Գնում է աջ կողմի
երկրորդ դռներով :)

Ֆլորա . (Նայել է Արսաշխին սարակուսած)
Ինչո՞ւ համար այդպէս խորասուզուեցիք . . .

Արսաեւ . (Մի վճռական շարժում անելով
եւ առանց նայելու Ֆլորային) Մնացէք բարով . . .

Ֆլորա . Դուք է՛լ : (Թոյլ , գրեթէ ակամայ
ձեռն է սալիս Արսաշխին .)

Արսաեւ . Ես պարտաւոր եմ հետեւել Նո-
յիսկարին : (Արագ ֆալիտով գնում է աջ կողմի
երկրորդ դռներով :)

Ֆլորա . (Անշարժ կանգնած , ողնկցում է
աչքերով Արսաշխին միևնջեղ դռները) Ի՞նչ է
նշանակում այդ : «Ես պարտաւոր եմ . . .» (Մի
ֆակի ֆալ գնալով դէպի քեռի խորի) Սօֆիա՛ :

S Ե Ս Ի Լ VIII.

Ֆլորա եւ Սօֆիա .

Սօֆիա . (Ներս է մտնում աջ կողմի երկրորդ
դռներով մի ծրար ձեռնի) Ի՞նչ էք հրամայում :

Ֆլորա . Գնացէք եւ իսկոյն Անանիտին
խնդրեցէք , որ գայ այստեղ :

Սօֆիա . (Ծրարը տալով) Այս բոսկիս նրանց
աղախինը բերեց այս նամակը :

Ֆլորա . Արագ քաց է անում ծրարն ու
կարդում) . « Թանգագին Ֆլորա , մեր սուսը
կատարեալ դժոխք է դարձել . Բեզ հետ շատ
կարեւոր գործ ունիմ , սպասիր ինձ տանը»
(Սօֆիային) Լաւ . հարկաւոր չէ գնալ : Եթէ
հայրիկն ինձ հարցնի , ասացէք զբաղուած եմ :
(գնում է խորի Ժախի դռներով , քանակով հետը
ֆարեղեկներէ արկղիկը :

Սօֆիա . Ախ , դեռ պարոնի սենեակը չեմ
մաքրել : (Գնում է աջ կողմի առաջին դռներով :)

S Ե Ս Ի Լ IX.

Ալեքսանդր եւ Սեներեիմ .

Սեներեիմ . (Գալիս է աջ կողմի երկրորդ դռ-
ներից Ալեքսանդրից առաջ : Հագնուած է այն-
պէս , ինչպէս Առաջին Արարուածում) : Ես շատ
շնորհակալ եմ , որ այդչափ հաւատ ես ընծա-
յում ինձ , բայց չէի կամենալ ,քո կտակակա-
տարը լինել :

Ալեքսանդր . Պատճառ :

Սեներեիմ . Պատճառը , որ փախագում եմ
քեզանից առաջ մեռնել եւ կրճեմնիմ :

Ալեքսանդր . Ինձնից առողջ եւ ինձնից
ջահել լինելով : Ինչո՞ւ :

Սեներեիմ . Որովհետեւ կեանքն այսուհետեւ
ինձ համար մի ծանր լուծ է :

Ալեքսանդր . Այդ խօսքը քեզ չի սաղում ,
Սեներեիմ : Բո կեանքը դեռ հարկաւոր է
հասարակութեանը :

Սեներեիմ . (Դառը ժպտալով) Հըհը , հար-
կաւոր է . . . ես էլ յիմարի պէս երեւակայում
էի . թէ հարկաւոր է : Բայց բանից երեւում
է , որ , ես ոչ ոքի հարկաւոր չեմ : Ալեք-
սանդր , Ալեքսանդր , իմ որդին է այն ստոր-
ջրեայ ժայռը , որին դիպչելով խորասուզում է
նաւահանգստին մօտեցող նաւը : Այն նաւը ,
որ կարծուած էի թէ վարել եմ տաղանդով եւ
հմտութեամբ :

Ալեքսանդր . Բայց Արտաշէսն ազնիւ տղայ է :

Սեներեիմ . Անիծուի՛ այն ազնուութիւնը ,
որից ազգը օգուտ չունի :

Ալեքսանդր . Սենեքերիմ , ես քեզ ճանաչում եմ . դու շուտ գրգռուող մարդ ես եւ դէպքերը միշտ շափազանցացնում ես : Երեւի այդ մի սովորական վէճ է հօր եւ որդու մէջ : Դու ինքդ քանի քանի անգամ գրել ես , թէ յառաջագիմութեան օրէնքը պահանջում է . որ որդիները միշտ պատերազմեն հայրերի դէմ :

Սենեքերիմ . Ես յիմար կըլինէի . եթէ մտաւանայի այդ օրէնքը : Օօ , ես էլ կուուել եմ իմ հօր հետ , բայց իմ կուրը հիմնուած է եղել հայ հասարակութեան . հայ ժողովրդի . իմ հարազատ ազգի շահերի վրայ : Մինչդեռ իմ որդին ազգ չի ճանաչում , Ալէքսանդր . հասկացիր : Տեսնում ես այն պատկերը : (Տոյց է տալիս Ալեքսանդրի նակզուգեայ կենջ պատկերը) : Ահ , ինձ է յայտնի , թէ այն որքան թանգ է քեզ համար : Երեւակայիք , որ քո հարազատ որդին մի օր գալիս է հեռաւոր երկրից . ներս մտնում եւ յանկարծ . այդ պատկերը պոկելով , պատռում է եւ ոտնատակ անում քո աչքերի առջեւ : Այսպէս , ճիշտ այսպէս է վարում իմ որդին իմ քսանուեօթամեայ գրական եւ մանկավարժական գործունէութեան հետ : Հէնց առաջին օրը նա թոյլ տուեց տղայի մէկին քար շարեւ իմ գաւանդի դէմ : Նա չըկատարեց . դուքս չըձգեց այդ լրբին : Նա լոեց , նա պաշտպանեց անգամ նրան : Իսկ յետոյ . . . յետոյ ինքն սկսեց հարուածել ինձ , եւ ինչպէս , աւելի անգութ , աւելի անողոք . . . (Կասաղեղով) Օհ , չորանար նրա մօր արգանդը . որ ես չունենայի նրա նման զաւակ . . .

Ալեքսանդր . Բաւական է , հերիք անիծես . . .

Սենեքերիմ . Նա կոտորում է իմ վարկը հասարակութեան աչքում , նա ինձ ծաղրի ու ծանակի առարկայ է դարձնում : Ինչ երեսով պիտի նայիմ այսուհետեւ . մարդկանց : Չե՞ն ասիլ նրանք . « Աս , դու ուզում էիր կրթել մի ամբողջ հասարակութիւն , չըկարողացար կրթել քո միակ որդուն : Գնա՛ , մենք քեզ չենք ճանաչում : »

Ալեքսանդր . Այդպէս կասեն միայն կարծաւորները : Սենեքերիմ , դու մոռանում ես , որ ունիս մի աղջիկ . որ քո աջ թեւն է :

Սենեքերիմ . Անահիտը : Այո՛ , Ալէքսանդր , նա է . որ ինձ պահպանում է ծայրայեղութիւնից : Հաւատա , եթէ նա չըլինէր , ես

հէնց առաջին օրը վերջ կըտայի իմ կեանքին :

Ալեքսանդր . Հերիք է , Սենեքերիմ , դու սկսում ես գառանցել : Այդ մի թեթեւ բան է :

Սենեքերիմ . (Դառը ժպտալով) Թեթեւ . հըհը , թեթեւ . . . Լսիր , Ալէքսանդր , լսի՛ր . կայ մի բան , որ ես դեռ չեմ ասել քեզ : Այդ բանն է , որ ինձ յուսահատեցնում է : (Բռնոււմ է Ալեքսանդրի ձեռքը , ցածր ձայնով , խորհրդաւոր) Իմ որդու գլխին կախուած է Դամոկլեան թուրը : Վաղ թէ ուշ այն պիտի ընկնի նրա վզի վրայ : Հասկացիր ինչպէս կամենաս : (Բաց է բողնում Ալեքսանդրի ձեռքը , հեռանում է ու նայում նրան .)

Ալեքսանդր . (Վսխեցած) Ինչ ես ասում , Սենեքերիմ :

Սենեքերիմ . Հապա՛ : Նա այն ճանապարհի վրայ է , որից շատ քչերն են կենդանի վերադառնում : Լսի՛ր , լսի՛ր , Ալէքսանդր , իմ որդին գործիք է տերթօրիստների ձեռքում : Նա ուխտ ունի , նրան յանձնուած է բանտից ազատել իւր ընկերներին : Նա ուժք պիտի գցէ , լսո՛ւմ ես , ուժք . . . (Սարսաղած նայում է :)

Ալեքսանդր . Սենեքերիմ , քո որդին կորած է . ողորմելի . . .

Սենեքերիմ . (Դողդոջուն , արսասուռալի ձայնով) Ահ , Ալէքսանդր , ես անիծում եմ նրան եւ , մի եւ նայն ժամանակ , ողբում : Չէ՞ որ ես հայր եմ . . .

Ալեքսանդր . (Մտածելով) Այո , այո , այժմ հասկանում եմ : Ենթանկալ եմ , բարեկամ , որ ինձ էլ զգուշացրիր : Իսկ ես , յիմարս , ուզում էի իմ ձեռքով իմ աղջկան կրակի սէջ գցել : (Տնցուելով) Բայց գուցէ նա արդէն ընկել է : Ո՛չ , ո՛չ , Ֆլօրան յիմար չէ . . . Նա գիտէ , որ ես չեմ կարող տանել այդ բանը . . . (Աւելի բարձր եւ գրգռուած) Սենեքերիմ , այսօր հէնց այստեղ ես իմ աղջկայ հետ խօսում էի քո որդու մասին : Ինչ թագցինեմ , ես Արտաշիսին համարում էի արդէն իմ փեսան : Ֆլօրան հաւանում է նրան : Բայց հիմայ , հիմայ ամեն բան տակն ու վրայ եղաւ : Ֆլօրան նրա ընկերը չէ , այդ չի կարող լինել : Այսուհետեւ իմ գոները փակ են նրա առջեւ : Հասկանո՞ւմ ես իմ դրութիւնը , Սենեքերիմ , դու պիտի ներես ինձ :

Սեներեիմ . Այդ քո կամքն է . ես միայն
իմ պարտքը կատարեցի :

Ալեխանդր . Բայց մի՞թէ չի կարելի նրան
յետ դարձնել այդ ճանապարհից :

Սեներեիմ . (Ընկճուած) Ուշ է . Ալէքսանդր,
ուշ է : Բաներ կան , որ , դժբաղդաբար , չեմ
կարող քեզ ասել : Նա արդէն կործանուած է :
(Այլերը տրբում է քաշկիմակով .)

Ալեխանդր . Լաւ , մի՛ յուսահատուիր , մի-
ջոցներ շատ կան նրան ազատելու համար : Արի
գնանք իմ սենեակը եւ միասին սառնարիւն
խորհրդակցենք : Գնանք , ի դէպս , քեզ համար
կրկարգամ իմ կտակը : (Մոցի գրպանից դուրս
է բերում մի քաղաքի քուրդը .) Տեսնում ես
այս թուղթը : Բոլորն այստեղ է : Այդ քո
գործունէութեան պատուներից մէկն է : Թող
քո որդին իմանայ , թէ ում գաղափարներն
են մեզ հարկաւոր , նրանք , թէ՞ քոնը : (Գնում
է աջ կողմի առաջին դռներով .)

Սեներեիմ . (Հետեւում է Ալեխանդրին .)

S E U T L X.

Ֆլորա եւ Անահիտ .

Ֆլորա . (Գալիս է խորհի ձախ դռներից .)

Անահիտ . (Գալիս է միաժամանակ աջ կողմի
երկրորդ դռներից .)

Ֆլորա . (Ընալ վազելով) Ա՛հ , համբերու-
թիւնս հատաւ լուսամտից նայելով : Վերջա-
պէ՛ս : (Համբուրում է) Ի՞նչ է պատահել :

Անահիտ . (Հագնուած է պարզ , գլխին յար-
դեայ էծանագին գլխարկ , ձեռքին սեւակների
կապոց .) Հազիւ ազատուեցի դասերից : Օ՛հ ,
(Յոգնած նստում է կիսաբազկաթոռներից մէկի
վրայ , սեւակները դնելով սեղանի վրայ .)

Ֆլորա . Ի՞նչ է պատահել , շուտ ասա :

Անահիտ . Այսօր Արտաշէսը դարձեալ ընդ-
հարուեց հայրիկի հետ :

Ֆլորա . Այդ ես գիտեմ :

Անահիտ . Բայց հետեւանք չըգիտես : Կոուից
յետոյ հայրիկն իսկոյն գնաց չըգիտեմ ուր ,
իսկ Արտաշէսն եկաւ այստեղ : Այն ժամանակ
սկսուեց մի ուրիշ տեսարան : Մայրս յան-
կարծ ունեցաւ սարսափելի հիւթերիկ — մի
բան , որ երբէք չէր պատահել նրան : Վերջը
նա ուշաթափուեց փրփուրը բերանին : Մի

ամբողջ ժամ շարձարուելով , ես ու նազանին
հազար ու մի միջոցով հազիւ կարողացանք
նրան ուշքի բերել :

Ֆլորա . Խեղճ Անահիտ :

Անահիտ . Այժմ նա ուժասպառ պառկած է
անկողնում : Նա շարունակ կրկնում է . « Ես
դժբաղդ եմ , ես դժբաղդ եմ : »

Ֆլորա . Բայց ի՞նչն է նրան այդպէս յու-
սահատեցնում : Մի՞թէ միայն հօր ու որդու
վէճը :

Անահիտ . Ֆլորա , դա վէճ չէ , այլ երկու
միմեանց հակասող տարրերի սոսկալի ընդհա-
րում : Ոչ մէկը չի ուզում զիջանել եւ ոչ մէկը
կեղծել : Բայց գլխաւորն այս չէ , Ֆլորա : Կայ
մի ուրիշ պատճառ , որ յուսահատեցնում է
մայրիկին եւ եմ հէնց դրա համար էի ուզում
քեզ տեսնել :

Ֆլորա . Ինչո՞վ կարող եմ օգտակար լինել :

Անահիտ . Արտաշէսի կիսնքում կայ մի
գաղտնիք . այն է , որ թունաւորում է նրան
եւ դարձնում այդչափ տխուր եւ զիւրազրդու
Հայրիկը . ինչպէս երեւում է . գիտէ այդ
գաղտնիքը , բայց մեզ ոչինչ չի ասում : Նա
միայն կրկնում է . « Արտաշէսը կործանուած
է : » Իսկ մայրիկն ու ես զննազան ենթադ-
րութիւններ ենք անում : Ինձ թուում է , որ
այդ գաղտնիքը միայն դու կարող ես պարզել :

Ֆլորա . Ինչո՞ւ ես անպատճառ :

Անահիտ . Արտաշէսն այժմ քեզ հետ աւելի
է մտերիմ , քան մեզ հետ : Տխուր բոպէհներին
նա այստեղ է վազում եւ ես գիտեմ , որ նրա
կեանքից արդէն շատ բաներ են յայտնի քեզ :
Ասա , Ֆլորա , նախ եւ առաջ , այդ ի՞նչ գործ
է , որ ստիպում է նրան այստեղից հեռանալ :

Ֆլորա . Չըգիտեմ : Այդ մասին նա ոչ մի
բառ չի ասել ինձ :

Անահիտ . Հաւատա՞մ , արդեօք :

Ֆլորա . Երբեք եմ մօրս գերեզմանով :

Անահիտ . Օո , այդ բաւական է , հաւատում
եմ : Հիմա մի ուրիշ հարց . ո՞վ է այդ Նոյիմ-
զարը , այդ օտար աղջիկը հայ անունով :

Ֆլորա . (Նոյիմզար անունը լսելիս շարժումն
է անում , բայց եւ քաղցնում է իւր շփոթու-
թիւնը .) Չըգիտեմ :

Անահիտ . Արտաշէսը նրա հետ խօսում է
« դու » ով : Ասե՛նք այդ ոչինչ : Ասում են նրանց

չըջանում այդպէս է ընդունուած : Բայց այդ Նոյիմզարի մասին հաղար ու մի բան են պատմում : Ասում են , նրա անուան հետ կապուած են մի քանի վտանգաւոր գործեր : Արտաշէսը նրա մասին երբէք չի խօսում եւ մեր հարցերին տալիս է անորոշ պատասխաններ : Երէկ նա մինչեւ անգամ կատաղեց , երբ մայրիկս դարձեալ փորձեց մի բան իմանալ :

Քյորա . Բայց ի՞նչ էք կամենում իմանալ այդ Նոյիմզարի մասին :

Անահիթ . Նա մօրս սիրտը կասկածներ է գցել : Իսկ ես հէնց առաջին օրից ատեցի այդ աղջկան : Ինձ թւում է , որ նա իւր մտքում հայերին ատում է :

Քյորա . Այդ ես չեմ նկատել , ընդհակառակը . . .

Անահիթ . Օօ , մի հաւատար այդ եկուոր թռչուններին . . . Նրանք միշտ ատում են մեզ , եւ մենք էլ պէտք է ատենք նրանց : Բայց բանն այս չէ : Ասում են , որ նրա եւ Արտաշիսի մէջ կայ ինչ-որ կապ :

Քյորա . (Ցնցում է , բայց կարողանում է իրան զսպել :) Անշուշա , գաղափարների կապ :

Անահիթ . Ա՛հ , ես չեմ հաւատում այդ տեսակ աղջկերանց գաղափարներին : Ո՛չ , Քյորա , ուրիշ կապի մասին են խօսում , աւելի մը տերիմ . . .

Քյորա . (Ոտի կանգնելով) Աւելի մտիրիմ :

Անահիթ . Կողմնակի անձանցից լսել ենք եւ ամենքը խօսում են , որ Նոյիմզարն Արտաշիսի կինն է : Այո , ապօրինի , քաղաքական ամուսնութեամբ : Ասուս են այդպէս է ընդունուած նրանց շրջանում : (Ոտի է կանգնում) Մայրս հէնց որ այս լսեց , սկսեց մագերը փետակել :

Քյորա . (Գունատուել է եւ զուր նզնում է ուժը վրան պահել :) Կի՛նը : (Ձեռը յետում է կիսաբազկաբոռի մեջքին) Այժմ հանելուկը պարզում է :

Անահիթ . Ի՛նչ ուրեմն , դու մի բան գիտե՛ս : Բայց դու գունատուեցիր , դողում ես : Ճշօրա , դու սիրում ես իմ եղբօրը . . .

Քյորա . Ես մի թշուառ էակ եմ , (Բարձրաձայն հեկեկաղով , փաթաբուում է Անահիթի պարանոցին :)

Անահիթ . (Բարձր ձայնով) Սօֆիա . . .
 Սօֆիա . (Վազում է ներս աջ կողմի երկրորդ դռներից :)

Սենեկերիմ . (Շապով դուրս են գալիս աջ կողմի առաջին դռներից ապւած մնում :)
 Արեւանդ .

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր

(Սեղանի վրայ) ՇԻՐՎԱՆՁԱԳԷ

ՍԻՐՏԱ ԱՆԲԱԻ ՍՈՒԳԵՐՈՎ . . .

Սիրտը անբաւ սուգերով է բեռնաւոր ,
 Մինչ հեգնօրէն դեռ պէտք է որ ես ժպտիմ ,
 Անկարելի արցունքներուն պէտք է որ
 ես փայտայեմ հեշտին ցաւը մըտերիմ :

Ու կ'ընեմ պայս , — մայր-բընութեան անձնատուր ,
 Հըպարտ՝ իմ խուլ , իմ անծանօթ սուգերով .
 Կ'անցնիմ կեանքէն , հանդարտ քայլովս իմ ամուր ,
 Ու դէմքըս ա՛լ չունի սուգ , ցաւ կամ վըրդով :

Երազուէտ առտունները կը դիտեմ ,
 Եւ կամ քըքումն՝ ըստուերալից իրիկուան ,
 Կամ գիշերուան լոյսերուն հետ դէմ առ դէմ ,
 Ես կը փնտում հոգւոյս վերջին օթեւան :

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Հ Ա Յ Է Ջ Ե Ր

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԻԿՆԵՐ

Քուչակեան այս նորագիւտ տաղիկները մեզ հաղորդած է Հ. Մկրտիչ Պատուրեան. որ զանոնք օրինակած է Պարտիզակ՝ Պ. Մինաս Սըլըեանի պատկանող Տաղարանէ մը, գրուած՝ մասամբ՝ 1659ին եւ մասամբ՝ 1690ին: — Մեծարգոյ Մխիթարեանը ըստ Նորայրի դրութեան օրինակած է՝ նոյնութեամբ՝ երկու զատակ զանուտղ տաղաչարքերը իբրեւ երկու տաղեր. մենք՝ ըստ մեր նախընտրած սխառեմին՝ անոնց մէջէն տաղիկները (ամբողջ կամ կիսկատար) անջատելով կը հրատարակենք՝ իբրեւ իւրաքանչիւրը ինք իր մէջ ամբողջութիւն մը կազմող բանաստեղծութիւններ:

Գրեա՛, իմ հոգոյս հոգի, իմ որտէ սիրած սիրելի,
Գրեա՛, իմ աչացոյ լոյս, որ անէմս ի կեզ չի բանի:

Ձիմ էարն ի գրեալ տեայ, կանչեցի՛ « Իմ կարմիր երես ».
Դարձաւ ու նաւապ ետուր քէ՛ « Քանի՛ ապլան գրուցես :
« Սեղծողն ինձ երես տուեր, կեզ աչեր, դու կանգնիր՝ ու տես :
— Հղարտակ տեսնելն ի՛նչ անեմ՝ երբ ծոցուդ մահրում կու հանես,
Հանց որ մահրում կու հանես, քե՛ր պատան՝ ու դիր գիս ի ներս :
— Հեռի պատանն ի կեմէ, բանամ զձոցս՝ արե՛կ մուտ ի ներս :
— Ասուած ողորմի եո հօրն, ի՛նչ աղէկ քայսիր մի կ'անես,
Կուտաս ինձ շունչ ու հոգի, մահուանէ ի կեանս կու փոխես :

Թուխ աչք ՚իմ կամար ունեւ, խորվեցիր գիս ներւից ի վեր.
Սպիտակ ծոցիկ ո՞վ տեսեր, խակ ծրծեր որ դեռ չէ հասեր .
Չայն իւր խակ ու մակ ծրծերն որ հազար նազով սրնուցեր,
Չայն ալ իմ ծոցն եմ պահեր, եո . . . (1) մարդ չէ տեսեր :

Աչերուս խրատս քու ի քանց հազար ծրնող զաւակի,
Թ՛Արեկ որ ի վայր նքսիմն, ասքնվորքս մեզ չի պիտի .
Աչերս այլ ի յիս արաց ք՛ես թզեզ խելօք գիտի .
Չաղկէկն որ ի գնալ տեսնու՛ քե՛ր աչեր որ զիմն չի հայի :

(1) Բառ յը ուղիւս : Ձեռագրին յիշու էր Քոչակեանը :

խրնծորն ի ծառու նրդին՝ դու ի եո ծուսն ես կաղելու .
Բարող ի չար փուտ քրեկամ, նար չուսիմ ես ի կեզ գայու .
Երթամ ես ի փրփի դահրէն ու զրեմ հագնիմ կրովելու .
Գամ ես նեւ փրփին կրովիմ ու խրնծոր կաղեմ խաղայու :

Եկան էն խամագ մարդիկն (1) քէ՛ քե՛ր զեո էարն մեզ ցրու .
Տեսնանք ի՛նչ շէն ու սուրաք ունի որ արեւ զեզ խել (2)
կապելու (3) :
— Իմ էարն ի լուսնի նրման՝ բուխ անայի միջին է գալու :

Կախուկ մի ես երէկ տեայ, աս երեկ գիւր տէրն որ ունի,
Ծոցիկն էր զըզամ բամպկիկ եւ երեսն էր վարդի պրպլուկ .
Պրկիկըն ասար մաղէր, շուկըն դեզ էր աս հիւանդի :

Մքսիկ իմ էարին արէք, զիս քողեր է զո՞վ կու սիրէ .
՚Իրմա էն իրացն եղեր որ փողոցն որքոս կու քրեկէ .
Գրնսիր չիւ սիրեր դու գիս, է՛ր կ'ասիր՝ Թարկ զէն արեկ
զիս սիրէ (4) .
Հիմայ ես ի կեզ եկայ, դու կ'ասես քէ ինձ չի պիտէ :

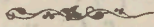
Իմ էարս (5) այլ ի դուրս էլաւ շորտաց ի պաղչան գրնաց
Ձեռնն այլ ի ծառնն ձրգեց՝ ծառերու հրդեհն երեաց .
Երաց քէ խրնծոր կաղէր՝ իր ներմակ ծոցիկն երեաց (6) .
Այնչափ կնուտ չեմն (7) տեսեր, երբ տեայ նա ուզոյս գրնաց:

Իմ բարձրագրնայ (8) լուսին, աս բարձր կ'երթաս ՚անա հուն .
Շաս երդիք (9) ի վայր իջնուս, աս տեսուս չուխակ էար (10)
ի հուն .
Ով իմ էարոյրն (11) է հուն՝ չի վերնայ սրնարն ի գլխուն :

Կարմիր ՚ի իսպիտակ երես (12), աս մեղհուն արիւ՛ քէ գիտես .
Կուզեմ որ սիրեմ թզեզ, դու կ'ասես քէ՛ Մքսուր եմ ես .
Երթամ հանց վրկայ քերեմ՝ դու սիրոյ խրնծորն ասեր ես .
Թողեր ես (13) ասիու բազան (14), ազուաու ձագրն կու սիրես .
Պագն երեսիդ քվեր ես, այդ նազերդ ի ո՞ր (15) կու ձախես .
Մոխի՛րս աչերուդ վրայ՝ դու սիրու մարդըն քէ գիտես :

- 1) Ձեռ. Բարդիս : 2) Ձեռ. իմէ :
- 3) Նրկու լանկ ասելորդ կայ այս ասուն յիշ :
- 4) Աղաւաղասած եւ ասելորդ բարեբոլ լեցուած որդ :
- 5) Ձեռ. էարս : 6) Ձեռ. երեկաց : 7) Ձեռ. շէն :
- 8) Ձեռ. բարձրագրն : 9) Ձեռ. երդիք : 10) Ձեռագր. էար : 11) Ձեռ. էարու : 12) Ձեռ. երեկ : 13) Ձեռ. թողեր : 14) Այսինքն շանն բազան, 15) յեռ. ի վր :

ԻՄ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

(Շարունակութիւն եւ վերջ)

Տարւույն

“Հինգշաբթի, Սեպտեմբերի 30ին (1893)

Արքունական թատրոնում Հայոց մշտական խումբը ներկայացրեց Քոչը Թեբէշ, Կոմմալեստիի դրաման... “Քոչը Թեբէշ”ի դերը ինչպէս և “Կամեւիապարզ տիկնոջ” դերը Տէն. Հրաչեայի պիսաւոր դերն է: Գրա մէջ նա այնքան ծափահարութիւններ էր վաստակում սրանից տարւտարի առաջ, ամբողջ թատրոնը մինչև ինքնամոռացութիւն ուղեւորում էր: Այդ երեկոյ էլ տիկնոջ խաղը նոյն յաջողութիւնն ունեցաւ: Հասարակութիւնը որ արդէն սկսել է այցելել ներկայացումներին, անգագար դուրս էր կանչում տիկնոջ, և այդ ի վեր չէր: Մենք տեսել ենք տիկնոջ այդ դերում առաջ և հիմա: Տասը տարի բեմ չը դուրս գալն ոչ թէ վնասել է շնորհալի դերասանուհուն, այլ կարծես մի յարմար առիթ է առել աւելի խորասուզելու կատարած գերերի հոգու մէջ: Նրա խաղը մինչև վերջին մանրամասնութիւնը մտածուած է, ընտրական է, գրաւիչ է և գեղեցիկ: Նա կարողացաւ ցոյց տալ ճնշուած մայրապետի ամբողջ էութեան բոլորքը վանական կրթութեան խստութիւնների դէմ, զգուանքը դէպ ի դաստիարակութեան պատժական սիստէմը... Տիկին Հրաչեայ բոլորովին զմայլեցրեց հասարակութեանը, ծափահարութիւնները վերջ չունէին:”

Արքաւոր. Թիւ 118, 1893. Հոկտ. 10:

“Հինգշաբթի հոկտ. 7ին, հայ դերասանական խումբը ներկայացրեց Արքունական թատրոնում Տիւմա որդու յայտնի Գաթեւաշարք Տիկին դրաման, մասնակցութեամբ տիկին Հրաչեայի, որ կատարում էր Մարգարիտի դերը: Այդ օրը, հանդիսականների թիւը անհամեմատ աւելի էր քան նախընթաց ներկայացումներին, երբի այն պատճառաւ որ տիկին Հրաչեան արդէն հռչակուած էր այդ դերում տակաւին տաներիւ տարի առաջ:

Արգարե, տիկին Հրաչեան այդ օրը այնքան մտածած, ուսումնասիրած և խնամքով պատրաստած էր իւր դերը, որ իւրաքանչիւր քայլափոխին հիացումն, սարսուռ և լաց էր պատճառում հանդիսականներին: Երբորդ արարուածում հրաչալի էր և սիրտ կեղեքող այն տեսարանը, երբ Մարգարիտը իւր բուռն զգացմունքով լի սէրը թափելով Արմանի վրայ՝ բաժանուեց նրանից: Այստեղ ծափահարութիւնը հասաւ իւր գագաթնակէտին: Հինգերորդ արարուածում Արմանի հետ հանդիպումը ցնցումն պատճառեց ամբողջ հասարակութեան: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա մահուան տեսարանին, այդ ամեն նկարագրութիւնից բարձր է:”

Թատրոնատէր

Մշակ, Հոկտեմբեր 1893:

“Մենք մտադիր չենք մանրամասն հաշիւ տալ ընթերցողներին այն ներկայացումների մասին որոնք տրուել են այն ժամանակ երբ Մշակ չէր հրատարակում: Մենք կ'ուզէինք միայն մի քանի ընդհանուր նկատողութիւններ անել այն ներկայացումների առիթով: Շատերը ի նկատի առնելով այն հանգամանքը որ հասարակութիւնը շատ սառն վերաբերուեց մինչև այժմ տրուած ներկայացումներին, տրամադիր են կարծելու որ այս տարի էլ Հայոց թատրոնն աննախանձելի վիճակ է ունենալու: Գործը այդքան յուսահատական չէ թւում մեզ: Ունենալով խմբի մէջ Տիկին Հրաչեայի նման առաջնակարգ անհանգ, որի խաղը տեսնել բազմ կը համարէ իւր համար թիֆլիսի հասարակութիւնից շատ աւելի խստապահանջ հասարակութիւն, ունենալով Տէր Գաւթեանի պէս աչքի ընկնող կոմիկ և այնպիսի օգտակար ոյժեր ինչպէս Պ. Աբելեան, Պետրոսեան և Օր. Ախաչեան, հայ թատրոնի զեկազարները կարող էին գործը այնպէս տանիլ որ թատրոնը միշտ լի լինէր:

“... Ով որ համեմատել է մեր և ռուսաց թատրոնը, անշուշտ նկատած կը լինի որ նրանց մէջ կայ մի հիմնական տարբերութիւն, որ կապ չունի դերասանների ընդունակութիւնների հետ: Այդ տարբերութիւնն է որ ռուսաց դերասանները, շատ քիչ բացառութեամբ, բոլորն էլ անցած են լինում մի որոշ շկոլա: Իսկ հայ դերասանների մեծամասնութեանը բեմական կրթութիւն, ինչպէս ժողովուրդն ստում է,

“Աստուած է տուել”, մի կողմ թողնելով Տկն. Հրաչեային, որի բնածին տաղանդը բացառիկ գրութեան մէջ է:

Տրու. Հոկտեմբեր 1893:

“Հինգշաբթի, Արքունական թատրոնում՝ խաղացուեց “Կամելիազարդ տիկին”: Մարգարիտի գերը կասարում էր տիկին Հրաչեան: Աննաման է տաղանդաւոր գերասանուհին այդ գերի մէջ: Մենք բոլորովին չափազանցած չենք լինիր եթէ պնդենք թէ թիֆլիսն այդպիսի Գոթիէ չէ տեսել: Ո՞ր մէկ տեղն ասենք: Ամեն տեղ, ամեն տեսարանում, տիկինը հրաշալի էր: Իսկ վերջին գործողութեան մէջ, մահուան տեսարանում, նա գերագանցեց ինքն իրան: Քանի՞ քանի՞ անգամ նկատեցինք արտասուքներ հանդիսականների աչքերում: Ոգևորութիւնն ընդհանուր էր, ծափահարութիւններն անվերջ, յափշտակութիւնը լիակատար: Երբ վարագոյնն իջնում էր, մի րոպէ մեռելային լուութիւն էր տիրում հիացմունքից, և ապա դահլիճն սկսում էր դղրդալ: Եւ ո՞վ չի գարմանալ, թէ տաղանդի ի՞նչ ոյժ պիտի ունենայ, որ տասը տարի բեմ դուրս չգալով, յանկարծ հանդէս գայ աւելի շնորհքով և աւելի մշակուած:”

Նոր-Իսր (“Բէաթրիս” խաղի ներկայացման առթիւ) թիւ 191, 30 Հոկտ. 1893:

“Արժէր Բէաթրիսի գերում տեսնել Տիկին Հրաչեայի ընտիր խաղը: Այդ գերը տիկնոջ բնականութեան մէջ անշուշտ առաջնակարգ գերերից մէկը կարող է կազմել: Գոթուար է մասնանիչ անել թէ որ արարուածի և որ տեսարանի մէջ տիկինն աւելի աչքի էր ընկնում: Սկզբից մինչև վերջը Տ. Հրաչեան Բէաթրիսի գերը կատարեց առանց նկատելի անհարթութիւնների: Նրա ձայնը նոյն երեկոյ փոքր ինչ քնքշացել էլ էր: Կարևոր ենք համարում յորինակ այլոց մասնանիչ անել Տ. Հրաչեայի մի առաւելութեան վրայ, այդ այն է որ տիկինը պիտէ ոչ թէ միայն խօսիլ, այլ և լսել: Իսկապէս ուշագրութեամբ լսել խօսակցին, դա քիչ նշանակութիւն չունի: Գրեթէ նրանից է կախուած միայն խօսակցի ասածների համեմատ հարկաւոր արտայայտութիւններ տալ զէմքին, հարկաւոր շարժումներն անել, և վերջը պատասխանը հարկաւոր տոնով տալ: Գրանով էլ

տեսնում ես որ գերասանն ինքը մտածում է և պիտէ ի՞նչ է ասում, և ոչ թէ աւգոմատի պէս գերը անգիր կրկնում: Գերասանը լուռ ժամանակ էլ պիտի խաղայ, և Տ. Հրաչեան լուռ ժամանակ էլ խաղում է: Այդ խաղը տեսնում ես նրա զէմքին, շարժումների մէջ և հասկանում ես թէ այդ ժամանակ նա ի՞նչ է գգում:”

Աւելի չձանձրացնելու համար ձեզ, այսօր քանը բաւական կը համարիմ:

ԺԵ.

Այս միջոցին, կոկորդի տկարութիւնս շուտափոյթ կը յառաջանար: Ամեն ներկայացման, երրորդ արարուածի կէտին, կ'ուռէր կոկորդս և սաստիկ կը նեղէր զիս: Հարունակ կը յուզէին զիս: Այդ յուզմունքները մղում կուտային տկարութեանս յառաջանալուն:

Երևակայեցէք՝ քովթէի անգամ է եղեր այն մարդը որ “Բազազխանայ”ին մէջ կտոր չափած ատեն՝ կը ջանայ երկու մտտ պակաս չափեր Ի՞նչ հասկացողութիւն պիտի ունենայ պարօնը նոր դպրոցի կամ հինի մասին:

Բերեր են “Մեղէս” խաղը.

— Տիկին, սորվեցէք այս գերը, որ ներկայացնէք:

— Ոչ, պարօններ, կ'ըսեմ, ես “Մեղէս” չեմ ներկայացներ: “Գարբնոցապետ”էն յետոյ՝ “Մեղէս” այդ ի՞նչ փոստած փիէս է. “Արևելեան թատրոն”ի բնութեթուարէն է: Ես չեմ կարող ներկայացնել:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, տիկին, ուստաց բեմին վրայ այսինչը կը ներկայացնէ այդ խաղը:

— Ան կարող է ներկայացնել. ես չեմ կարող: Աւերջապէս, պարօններ, ձեզ գաղափար տալու համար պէտք է օրինակ մը առաջ բերեմ: Ան որ կ'երգէ եւրոպական երգեր, պէտք չէ երգէ “պոյաթի”ներ. ձայնը կը փձանայ: Երկու տերանց կարելի չէ ծառայել:

Այդ միջոցին քովթէի անգամներէն մին տեղէն բարձրանալով ըսաւ.

— Տիկին, գրամիտ կը ստանաք, ինչ որ ձեզի կուտան՝ ըրէք, դուք ինչու կը խառնուիք:

Ձեմ գիտեր թէ ինչպէս ես ինձ թոյլ տուի յանկարծ երեք անգամ խփել պարօնի խոշոր

փորին, այնպէս որ խեղճը երեք քայլ ետ գնաց:

— Այսպիսի մէկ քանի փոր բաւական չէ Հրաշեան վարձելու: Ո՛չ. իմ արուեստս դրամով չեմ ծախեր:

Բայց արդէն ուժերս սպառած էին: Չիս տուն տարին: Տղու պէս հուլայի:

— Ա՛խ, այդ մարդիկը ամենեւին հասկացողութիւն չունին բեմի մասին: Լրագրութիւնն ալ չի բողոքեր, չ՛ըսեր թէ այդ տեսակ խաղերու ժամանակն անցած է: Ուրիշ ազգեր առաջ կ'երթան, բայց մենք միշտ ետ ու ետ:

Եկան քովի՞մ էի անդամները ներուղութիւն ինդրեցին, ըսելով.

— Տիկին, դուք ջղոտ էք շատ: Կ'երեւայ թէ այդ ջիղերը պէտք էր որ դուք այդքան տաղանդաւոր արթիւթ ըլլայիք: Ներուղութիւն կը ինդրենք:

Այո՛, անոնք կրկին զիս չէին հասկնար, և «Մեղէա» ներ չներկայացնելուս պատճառը ջղերուս կը վերագրէին:

Ահա այսպիսի քովի՞մ էի հետ կը գործէի:

Պայման էի դրեր որ՝ ինքնուրոյն խաղեր ներկայացնելու ատեննիս՝ հեղինակը ներկայ չը գտնուի փորձերուն. իսկ եթէ ներկայ ըլլայ՝ ինձ դերացուցութիւն չընէ: Լրագրութիւն կայ: Ինքը կը ցանկայ որ ես դեղին ներկեմ դերը, և ես ներկայացուցի կապոյտ. լրագրութեան միջոցով կարող է բողոքել թէ գոյնը այդ չէր, և կը վերջանայ:

Ընդունած էին այս պայմանս:

Ինքնուրոյն խաղ մը պիտի ներկայացնէինք, որուն հեղինակը բոլորիս սիրելի անձնաւորութիւն մըն էր. քովի՞մ էն չէր յարգեր իմ պայմանս. հեղինակը ինձ երեք անգամ կրկնել տուաւ դերը:

Յարգելով պարոնը, ոչինչ ըսի, բայց իմ դէմքիս մկանունքները, շրթունքներս սկսան պար գալ՝ ջղերու գրգռումէս:

Այդ միջոցին եկաւ հաստափոր պարոնը ինձ ձեռք տալ՝ բարեկեղու համար: Խիեցի ձեռքին: Պարոնը շուարած ետ ետ գնաց մինչև քուլիսները:

Երկու ժամ յետոյ, մտնեցաւ ինձ քովի՞մ էի մէկ ուրիշ անգամը.

— Տիկին, դուք խիելով մեր ընկերոջ՝ խիտը էք նաև մեզ: Չէ՞ որ ան մեր ընկերն է:

— Շատ ուրախ եմ, պարոն. չէի կարծեր թէ մէկ ապտակով պիտի կարողանամ երեքիդ խիել: Ուստի ստացէք ձեր բաժինը: Պայմանը ստորագրած ատենս՝ առաջին հարցումն եղած է թէ՛ «րեժիսոր» ունի՞ք: Պ. Աբրահամեանց պատասխաներ է՝ «Այո՛»: Եկեր եմ Թիֆլիս, և տեսեր եմ Պ. Թարխանեանը այդ պաշտօնին մէջ: Պարոնը կարող է շատ լաւ մարդ ըլլաւ, բայց «րեժիսոր» ո՛չ: Ես չեմ կարող դերէս դուրս գալով դերացուցութիւն ընել: Եւ վերջապէս դերացուցութեան պաշտօնը առաջին դերակատարներու պաշտօնէն շատ ծանր է:

Չէի կարող երկու բեռ ուսերուս վրայ տանիլ: Բայց կ'ընէի երբեմն՝ ամբողջութիւնը պահպանելու համար: Շատ անկանոն էին փորձերը: Ամէն մէկ դերասան պէտք էր կանչել ու յիշեցնել թէ «կարգը ձերն է, եկէք փորձեցէք»:

Աերջապէս, ռեժիսորի ինդրոյն պատճառաւ՝ հրաժարական տուի: Քովի՞մ էին պարտական էի երեք հարիւր րուպլի: Բայց խիղճս հանգիստ էր, քանի որ անոնցմէ խաբուած եկած էի Թիֆլիս, կարծելով թէ կազմակերպւած խումբ կար:

Ես կազմակերպուած չեմ համարիր այն խումբերը որ չունին իրենց մէջ գլխաւոր պատասխանատու անձը — դերացոյցը: Ամէն դիմաց գլխովը ռեժիսոր չէ:

— Այդ միջոցին եկաւ Պ. Ստեփան Թումանեանց ու ինդրեց աղջկանս ձեռքը: Նշանուցան:

Ընտանիքս թողուցի Թիֆլիս: Անոնց ապրուստին համար դրամ ձգելէս յետոյ՝ հագիւ ճամբու ծախքի դրամ ունէի: Աբրահամեանց ու ես գացինք Պաթում: Մեր ետեէն պիտի գային Պիննէմէճեան ամուսինները, որոնց ճանապարհածախսն ալ պիտի հայթայթէինք ներկայացմանց հասոյթէն: Շատ անյաջող ժամանակ էր: Այդ ամսուան մէջ բարեգործական նպատակով 2-3 ներկայացում տրուեր էր: Պ. Խարազեան կը պնդէր որ շտամ ներկայացում, քանի որ ոչ ոք պիտի գար:

— Բայց, Պ. Խարազեան, ես դրամի պէտք ունիմ:

— Ինչքան որ հարկաւոր է՝ աւէք, ես պատրաստ եմ:

Հնորհակալութիւն յայտնելով՝ մերժեցի, որովհետև յոյս չունէի ուրիշ տեղէ ստանալով պարտքս վճարելու:

“Գամեղիազարդ տիկին”ի ազգարարութիւններն արդէն ցրուեցինք:

Պարոն մը, որ կը բնակէր մեր իջևանած հիւրանոցը, խնդրեց տոմսակներու տեսարակը, համոզելով զիս թէ արդէն բոլորը ծախուած կարելի է համարել:

Գիշերները՝ քնացած ատենս՝ սովորութիւն ունէի այդպիսի տեղեր ծրագր վառ պահելու:

Չեմ գիտեր ինչպէս է եղեր՝ վառ մոմը ինչպիսի վարագոյրը բռնկեր է: Աչքս բացի, տեսայ որ վարագոյրը կ’այրի: Քաշեցի, կիսով մագերուս վրայ ինկաւ: Մազերս բռնկեցան, վերմակով մարեցի, սկսայ գանգահարել: Չանգը չէր բաներ: Այն գիշերն անցեր էր չորս ժամ: Ռուսերէն չէի գիտեր: Սկսայ հայերէն “հրդեհ հայ, հրդեհ հայ” կանչել: Ոչ ոք հասաւ: Իսկ հրդեհը կը շարունակէր մեծնալ: Արբահամանց կը բնակէր այդտեղ, բայց չգիտէի որ սենեակը: Սկսայ գոչել՝ “Արբահամանց”, լսեց ձայնս, եկաւ. “Պաժար կասպատա՛”, սկսաւ կանչել: Ամէն կողմէ հաւաքուեցան սենեակս, հրդեհը մարեցին, բայց իմ ձեռքս սոսկալի կերպով այրած էր և անմիջապէս ուռած: Մէկ ձեռքս փաթթած՝ երկրորդ գիշերը պիտի կատարէի Մարկրիթի գերը: Տոմսակ չկար թատրոնը, քանի որ պարոնը բոլորը առեր և ինձ ապահովեր էր թէ ամէնը ծախուած է. ժողովուրդը կուգար և ետ կը դառնար՝ կարծելով թէ տոմսակ չկայ: Հասաւ վարագոյրին բարձրանալու ժամը: Ժողովուրդ չկար թատրոնը: Ինձ ըսին. Այստեղ ուշ կուգան: Վերջապէս, վարագոյրը բարձրացնելու ժամը տասը րոպէ անցեր էր. և դեռ ոչ ոք կը տեսնուէր թատրոնին մէջ: Խընդրեցի որ գտնեն այդ պարոնը: Իր սենեակին մէջ քնացած գտան, քանի մը գաւաթ աւելի կոնծելով՝ քունը սարեր էր: Իսկ տոմսակներէն ոչ մէկ հատ չէր ծախեր: Այդ րոպէէն յետոյ՝ թատրոնին մէջ ծախուեցաւ երեք հարիւր րուպլի տոմսակ:

Խաղը լաւ անցաւ: Ժողովուրդը գոհ մնաց: Երկրորդ ներկայացման՝ պիտի տայինք “Գարբնոցապետը”: Այդ գիշերն ունեցանք մօտ 1500 րուպլի մուտք: Ժողովուրդը խառն էր,

հայ, եւրոպացի, թուրք: Արկին ժողովուրդը գոհ մնաց: Թուրքերը առաջարկեցին ինձ ուրիշ գիշեր մը թուրք լեզուով տալ վոսպիլի մը, որուն փոխարէն կը խոստանային տալ ինձ 60 ոսկի: Մերժեցի:

Այդ գիշեր, Պաթումի երիտասարդութիւնը ընթրիք էր սարքեր, մասնաւորապէս ինձ համար, հիւրանոցին մէջ: Հարցուցի թէ՛

— Դուք տիկիններ չունի՞ք, կամ քոյրեր:

— Մենք այստեղ առանց ընտանիքի կ’ապրինք, պատասխանեցին:

— Ցաւելով պիտի մերժեմ ձեր առաջարկութիւնը: Պարոններ, դերասանուհին կ’ընդունի այդ առաջարկութիւնը, բայց մայրը և ամուսինը կը բողբէ: Գժուարութիւնը այդտեղ է: Պէտք է այդ երեքը հաշտ ապրին իրարու հետ: Եթէ ձեր քոյրերէն կամ մայրերէն մասնակցող ըլլար այդ սեղանին, ուրախութեամբ կ’ընդունէի: Այն ատեն ոչ մայրը ոչ ալ կինը արտոնջալու իրաւունք կ’ունենար:

Պարոնները գանգատեր էին ինձ դէմ: Բայց Պ. և տիկին Խարազեանը եղան այնքան բարի որ երկրորդ գիշերը ամբողջ այդ երիտասարդութիւնը հրաւիրելով իրենց տունը՝ ընթրիք տուին և հաշտեցուցին մեզ իրարու հետ:

Նոյնպէս շնորհակալութեան արժանի նն սիրողները որոնք թէ՛ մասնակցեցան իմ ներկայացումներուս և թէ՛ նուիրեցին ինձ դարմնայ պսակ: Ժողովուրդէն ալ ստացայ զամբիւղ մը լի դաշտային գեղեցիկ ծաղիկներով:

Պ. Խարազեանի տունէն կառք նստելով գացինք կայարան, ուր յայտնելով բոլորին շնորհակալութիւնս, ծամբայ ելայ դէպ ի թիֆլիս:

Կը պատրաստուէի իբր հրաժեշտի ներկայացում՝ տալ “Ատրիէն Լըքուվրէօր”: Այդ միջոցին, Պ. Ստեփան Թումանեանց՝ գալով Բագուէն, խնդրեց որ հարսնիքի պատրաստութիւն տեսնեմ: Փետրուար 9ին ընտանեօք ծամբայ ելանք դէպ ի Բագու, և փետրուար 14ին կատարեցինք պսակադրութեան հանդէսը:

Ժողովրդի ընտրեալ դասակարգէն պատգամաւորութիւն մը, զոր կը կազմէին տիկին Լիզա Արասիլնիկեան, տիկին Սոֆի Ադամեան, տիկին Աննա Լալայեան, Պ. Պաղիրով, Պ. Մուրթաթեան և այլք, եկան ինձ մօտ խնդրելու որ անպատճառ ներկայացում մը տամ Բագու:

— Բայց ես չունիմ ոչ մէկ պատրաստութիւն: Զգեստներս ալ թփփլիս են, դերակատարներն ալ կը պակսին: Չեմ կարող:

Մասնաւորապէս կը ցանկային «Փամելիագարդ տիկին»: Բայց Արմանի դեր կատարող ալ կը պակսէր: Այն ատեն առաջարկեցին Արրահամեանցը Արմանի դերին համար: Այդ անկարելի էր: Բնութիւնը զրկած էր խեղճ Արրահամեանցը Արման ըլլալու բարեբաղդութենէն: Յօնքերու հաստութիւնը, ևն. արգելք էր:

Պնդեցին .

— Մեզ Արման հարկաւոր չէ: Որպէս զի դուք չկարողանաք ներկայացնել, մենք կը խընդրենք պարոնէն որ յանձն առնէ կատարել Արմանի դերը:

Այդ միջոցին Տ. Գիւս ևս խոստացաւ անմիջապէս երթալ թփփլիս և հարկ եղած զգեստները ուղարկել: Պ. Վահրամ Մութաֆեան այնքան բարի եղաւ որ գտնելով սիրողներ, աջակցելով ամէն կերպ, յաջողուց ներկայացումը:

Այս առթիւ Պատիւի Վեթոմոսի մէջ հրատարակուած յօդուածի մը թարգմանութիւնը կը յիշատակեմ՝ գաղափար տալու համար այդ ներկայացման մասին:

Այդ թերթի 1894 փետրուար 26ի թիւին մէջ կար խմբագրական տեսութիւն մը Բագուի թատրոններու վերաբերմամբ. ի միջի այլոց, խմբագրութիւնը խօսելով իմ վրաս, ըսած էր հետեւեալը:

«Փետրուար 21ին, Թաղիէվի թատրոնին մէջ տրուեցաւ հայերէն լեզով «Մարկրիթ կոթիէ», այն հրաշալի գործը զոր ստեղծեր է Տիւմա որդի կարող գրիչը: Տիկին Հրաչեայ կը խաղար Մարկրիթի դերը. թատրոնը կատարելապէս լի էր. տեղ չկար, չնայելով արտակարգ կերպով աւելցուած աթոռներուն... Տիկին Հրաչեայ այն աստիճան հանճարարուեստ կերպով տարաւ իր դերը, այնպիսի բարձր գեղարուեստական ընդունակութեամբ, որ հանդիսականք բոլորովին մոռցած էին թէ արդեօք թատրոնի մէջ են թէ իրապէս Մարկրիթ կոթիէի սալոնը: Այդպիսի խաղացուածք դեռ մենք երբէք չենք տեսնիր ուսական բեմի վրայ: Ահա ինչու չէ կարելի չցաւիլ որ տիկին Հրաչեան ընդ միշտ կը թողու բեմը՝ կոկորդի տկարութեան պատճառով:

«Մեր ներկայ թիւին մէջ հրատարակելով մեր քննադատին տիկին Հրաչեայի ներկայացման նուիրած նկարագրութիւնը, մենք կ'աւելցնենք միմիայն որ այն շքեղ ադամանդեայ ապարանջանը, այն ոսկելի քնարը, այն ծաղկեայ կողովը, և այն կրկնապատկուած գներով տեղերը, և այն «օվասիոն» ներով տուն ճանապարհելը — դեռ շատ քիչ են փոխարինելու այն էսթետիքական գոհունակութիւնը զոր պատճառեց մեզ տիկինը խաղացուածքը:»

Ահա՛ քննադատին յօդուածը .

Տիկին Հրաչեայի ներկայացումը

(Մարկրիթ կոթիէ)

«Մենք կը գտնուինք այն զմայլելի ազդեցութեան և այն բարձր գեղարուեստական զգացմանց տակ, զոր կրեցինք այն իրիկունը՝ այժմ Բագու հիւրասիրուած թփփլիս հայկական խմբի արթիսթ տիկին Հրաչեայի ներկայացումէն: Ճանչցած ըլլալով տիկինը իր մատաղ տարիքին մէջ, այսինքն տասներկու տարի առաջ, երբ թփփլիս հայկական խմբին մէջ բռնելով առաջին տեղը՝ կը խաղար լուրջ տրամաթիքական դերեր, և համեմատելով զինքը՝ Երմոլովայի, Ֆէդոտովայի և Սալվինայի հետ, շատ կէտերու մէջ մենք կը կարծէինք և կը սպասէինք որ այժմ ալ կարողանայ հասնիլ անոնց բարձրութեանը: Բայց մեր կարծիքները յօգս ցնդեցան՝ բառիս բուն նշանակութեամբը, տեսնելով այնպիսի զօրեղագոյն և ուժեղ տաղանդ մը, որ կը գտնուի տիկին Հրաչեայի մէջ: Այնպիսի Մարկրիթ կոթիէ մը ինչպէս տիկին Հրաչեան ներկայացուց փետրուար 21ին Թաղիէվի թատրոնին մէջ, մենք երբէք չէինք տեսած և հազիւ այսուհետեւ ալ կարենանք տեսնել: «Իլլիւզիոն»ը մինչև այն աստիճան լիակատար էր, կեանքը այնքան կենդանի կերպով կը ներկայացուէր բեմի վրայ, որ հասարակութիւնը, ինքզինքը կորսնցնելով, բոլորովին մեռելային լուութիւն կը պահէր: Չնայելով մէկ քանի՞ հարիւր մարդոց ներկայութեանը, շնչառութեան ձայն անգամ չէր լսուեր, և այնպիսի յաղթական լուութեան կը հետեւէին այնպիսի բուռն ու ոգևորուած «պապօ»ներ, որոնց նմանին մինչև ցարդ չէր արժանացած ոչ մէկ արթիսթ մեր բեմին վրայ: Արթիսթի ամէն մէկ քայլը, ամէն մէկ շարժումը, կը շնչէր

կեանք, ճշմարիտ և իրական բնականութիւն, և կ'արտայայտէր գեղարուեստական nec plus ultra: Առաջին տեսարանէն իսկ, մեր առջեւ կանգնած էր կիսաշխարհի այդ առիւծը, գեղեցիկ և շնորհալի Մարկրիթը, փայլուն և չքնաղ՝ որպէս թիթեռնիկ, բայց ակնյայտնի նշաններով իր սարդի ընդունակութեան, որ իր ոստայնը կը ձգէ մեծ արիստոկրատներուն վրայ՝ ինչպէս ճանձերու: Անիկա անոնցմէ ոչ մէկը կը սիրէ, և մինչև իսկ կ'ատէ գանոնք: Միևնոյն ատեն, իր սիրտն և ուղեղը կը մնան մաքուր այդ շրջանին մէջ՝ ինչպէս ադամանդը ցելսին մէջ: Այո՛, այս մենք տեսանք, տեսանք մեր սեպհական աչքերով Թաղիէվի թատրոնին մէջ փետրուար 21ին: Մեզի կը թուի որ մենք կեանք տեսանք, ոչ թէ ներկայացում: Յանկարծ այս արբշիւ բեմը, հակաբարոյական շրջապատը, կրճարացութեան հանգիստարան՝ սիրակեղծութեան այս վայրը կը լուսափայլի սրբազան բառով՝ «Մէր»:

Մարկրիթ կը ժպտի այս խօսքի վրայ, և ի՛նչպիսի ջախջախիչ, թերահաւատ ու դառն ժպտաբայց իրեն կը հաւատացնեն, կը հաւատտեն թէ ճշմարիտ է ասիկա, թէ Արման Տիւփալը կը սիրէ զինքը, թէ ան կը հետաքրքրուէր իրմով երբ դեռ հիւանդ էր: Մարկրիթ շփոթած է, ան ինքզինքը հիմա կ'երևակայէ ինչպէս սիրելի ու հրաշալի երախայ մը, որուն կը խօսին գեղեցիկ խաղալիքի մը մասին զոր վաղուց փշրեր ու կոխոտեր է. նախ չի հաւատար, յետոյ կը հաւատայ, գարձեալ կը կասկածի, նորէն կը հաւատայ: Չարչարանք, տանջանք, արտասուախառն ծիծաղ, և այս բոլորը տիկին Հրաչեայի դէմքին վրայ: Մեր գրիչը կը յոգնի այս բոլորը գրելով և մենք կը գարմանանք թէ ի՛նչպէս այդ հզօր տաղանդը չի յոգնիր մի առ մի արտայայտել այդ բոլորը. — ո՛չ, քիչ է ըսել «մի առ մի արտայայտել», այլ զգալ, թափանցել հոգևով ու գլխով: Բայց ահա ընկճուեցու առիւծը. բոլոր զգացմանց ամենէն ուժեղը յաղթեց իրեն, և ան անմիջապէս անձնատուր եղաւ այդ սիրոյն, գիշատիչ առիւծը փոխարկուեցաւ մաքուր աղանոցի աղանի մը, և կը շոյէ կը փաղաքէ իր իր սէրը: Մի՛ դպչիք անոր սիրոյն, մի՛ խլէք անկէ այդ սէրը. ատով զուք անոր կեանքը կ'աւնէք: Այսպէս կը խօսէր տիկին՝ Հրաչեայի խաղացուածքը՝ այն յաղթական թոպէներուն մէջ

երբ ան կը հաւատար այդ սիրոյն՝ ինչպէս իր անձին:

«Բայց ահա անսպասելի հիւր մը, իր սիրելի Արմանին հայրը: Ո՛հ, ի՛նչ ուրախ է անոր գալուն, ատ կը նշանակէ որ ան ալ ուրախ է իր որդւոյն երջանկութեամբը, և կը մտածէ կապել ապագան իր երէն-շաւիչներուն, իրա՛ւ, ի՛նչ փառաւոր գործ: «Ո՛հ, ո՛րքան զուք բարի էք»: Բայց ան կը խօսի իր աղջկան վրայ, Արմանի քրոջը: Մարկրիթ իր սէրը պէտք է զօհէ Արմանի անմեղ քրոջը երջանկութեանը համար: Ահա՛՛ Սկիլլան, ահա՛՛ քարիբդան, ուր ալեկոծուած Մարկրիթը աչքերը տրորելով կ'արտասանէ՝ «Համաձայն եմ»: Այո՛, գրեւ և նկարագրել Հրաչեան, այդ տեսարանին մէջ՝ անկարող ենք: Թուել մի առ մի այն բոլորը ինչ որ կը ստեղծագործէր այդ տաղանդը, մեր գրիչը անկարող է: Մենք այդ թոպէին տեսանք արցունքներ, այո՛, տաք և սրտառուչ արցունքներ: Մենք տեսանք թէ առաջին կարգերուն՝ ի՛նչպէս կը հեկեկար մանկամարդ օրիորդը և ի՛նչքան անգոր էին շրջապատողներուն հանդարտեցուցիչ ջանքերը: Բեմէն նկատեց ատիկա տիկին Հրաչեան, և իր արցունքներն ալ սկսան յորդիլ: Բայց ի՛նչ գրեմ, քանի որ ինքը բնութիւնը կը խօսի՞ր քննադատի գրիչն աւելորդ է»:

ԺԶ:

Այդ ներկայացման հետևեալ օրն իսկ պիտի մեկնէինք Թիֆլիս: Սիրելի Պերձիկէս բաժնուելու ցաւը հաւատար էր Մարկրիթի ցաւին: Շոգեկառքը ծամբայ ելաւ թէ չէ, ևս ընկայ երեսի վրայ, բարձրաձայն հեկեկալով:

— Ո՛չ, ասիկա իմ ուժերէս վեր է, չեմ կարող, Անտո՛ն, առանց զայն տեսնելու ապրիլ: Ան իմ ընկերս էր: Ես էի անոր լաւագոյն բարեկամը:

Սիրտս, սիրտս կը ցաւէր: Այնքան այդ ցաւը զիս ընկճած էր, որ չկարողացայ ո՛չ Պ. Մութաֆեանին ո՛չ ալ սիրողներուն յայտնել իմ շնորհակալութիւնս: Անքաղաքավար կերպով հեռացայ Բագուէն:

Սիրտս, սիրտս կը ցաւէր: Այնքան այդ ցաւը զիս ընկճած էր, որ չկարողացայ ո՛չ Պ. Մութաֆեանին ո՛չ ալ սիրողներուն յայտնել իմ շնորհակալութիւնս: Անքաղաքավար կերպով հեռացայ Բագուէն:

Թիֆլիս հասանք: Ամէն ինչ պատրաստ էր: Մէկ քանի օրէն պիտի կարողանայինք ներկայացնել «Ատրիէն Լըքուվրէօր»: Ես ընկճուած էի:

Այդ բաժանումը զիս հիւանդացուցեր էր :

— Անտոն , երթանք Պոլիս , ըսի ամուսնոյս .
չեմ կարող ներկայացնել “Ատրիէն Լըքուվրէսը” :

— Քանի որ այդպէս կ’ուզես , երթանք ,
ըսաւ , և սկսաւ մեր իրեղէնները հաւաքել :

Այդ միջոցին եկաւ Տ. Գիւտ ք. Աղանեանը ,
իմ սիրելի հովիւս :

— Ո՛չ , ըսաւ , չեմ թողներ : Ի՞նչ կ’ընէք ,
տիկին . ոչ մէկ տոմսակ չէ մնացած գրեթէ , և
դեռ ազդարարութիւն չէ եղած : Մեծ բազմու-
թիւն պիտի ըլլայ և նուէրներ պիտի ստանաք :

— Ո՛չ , տէ՛ր հայր , տկա՛ր եմ , չեմ կարող-
այս գիշեր իսկ ձամբայ պիտի ելլեմ :

Գացինք Պոլիս : Չկար այլ ևս տան մէջ
Պերձիկը : Գիշերներն անբուն մինչև առտու կը
լուսցնէի : Չիս կը մտիթարէր Մկրեան տէր
հայրը :

— Հայր իմ , մի՛ ըսէք . ես միտքս չէի դրեր
որ ան օտար ապրանք է , և չեմ ալ կարող
հաշտուել այդ գաղափարին հետ : Կարելի է այդ
բանը դիւրին է անոնց համար որ արդէն այդ
մտքով նախապատրաստուած կը մեծցնեն իրենց
ազդիկը :

Հետեւեալ ամառը՝ Քիւլափօսաք երթալով ,
գրկեցի համբուրեցի Պերձիկս և հանգստացայ :
Բայց կրկին բաժնուելու ժամը մօտեցեր էր :
Նոյն տանջանքներով բաժնուեցայ : Այդ անտա-
նելի զրուածիւնս տեւց մինչև այն օրը ուր մեր
կամքէն անկախ պատճառներով գաղթեցինք
Պոլսէն՝ ինչպէս շատերը կը գաղթէին այդ մի-
ջոցին : 1896ի կոտորածն էր տեղի ունեցեր :

Մեր ընտանիքին գրեթէ մէկ անգամը կը
կազմէր երիտասարդ մը զոր փոքր հասակէն
սիրած էինք այր ու կին : Ան կուլար ըսելով .

— Հապա զիս ո՛ւր կը թողուք : Չիս որդի
կը կոչէիք , և երբ գաղթելու ժամանակը հա-
սաւ , դուք միայն ձեր գաւկըններուն մտածելով
զիս կը թողուք :

Յարմարուցինք մէկ կերպ , և հետերնիս
առնելով ուղարկեցինք Բագու՝ սիրելի որդւոյս
Ս. Թումանեանցի մօտ , գրասենեակը ծառայելու :
Այդ երիտասարդի անունն էր Գրիգոր Մարըլը :

Եկանք Թիֆլիս ընտանեօք և աւելցուցինք
գաղթականներու թիւը : Երեք փոքրիկ սենեակ-
ներ վարձելով՝ ամենահարկաւոր կարասիքը ձա-
րեցինք : Վապրէինք տիտուր տրտում : Երկու

ամսէն՝ ամուսինս վերագաւնալով Պոլիս , կրկին
հաստատուեցաւ իր պաշտօնին մէջ : Իմ տկա-
րութիւնս սաստկացաւ : Ար հազայի գիշեր ցորեկ :
Այնպիսի զրուածիւն հասայ որ ա՛լ չէի կարող
անկողնէս վար իջնել : Ի՞նչքան շնորհակալու-
թեան պարտք ունիմ յարգելի բժ. Աղամալեա-
նին , որ եօթն ամիս ամէն օր անձնուիրաբար
խնամեց զիս : Հապա տիկին Մելիքեանին և Պ.
Արշակ Յարութիւնեանին ո՛րքան շնորհակալ եմ՝
որ առտու իրիկուն մօտս էին . շատ իրիկուն
կ’երթային իրենց դերերը ներկայացնել և յետոյ
գալով մօտս՝ մինչև լոյս կը մնային և անձնուի-
րաբար զիս կը խնամէին : Եղաւ օր մը ուր
նիւթական վիճակս ալ գէշցաւ : Ամուսինս Պոլ-
սէն դրամ ուղարկեր էր , բայց ես դեռ չէի
ստացեր : Պարոնի մը , որ նախկին քովթէի
անդամներէն էր , խնդրեցի մեր տունը գալ :
Տալով իրեն Բագու ստացած ապարանջանս ,
որուն արժէքը 600 ռուպլիէն աւելի էր , խընդ-
րեցի փոխ տալ ինձ 100 ռուպլի մինչև 15 օր ,
և եթէ ինքը չունի՝ տոկոսով առնէ տեղէ մը .
ես տոկոսը ուրախութեամբ կը վճարէի : Պարոնը
իր տունէն նամակ մը ղրկեց ինձ , ըսելով որ
եթէ փեսաս երաշխաւոր ցոյց տայի 100 ռուպլիի
համար՝ ուրախութեամբ կուտար դրամը : Այդ
նամակը զիս սաստիկ վշտացուց : Ես վարժ չէի
ո՛չ անհատի ո՛չ ալ ժողովրդին դիմել նեղու-
թեան րոպէներուս : Գիտամա՞ք էի հաստատուած
Թիֆլիս , որպէս զի եթէ նեղութեամբ ապրիմ՝
Թումանեանները զիս չտեսնեն : Չէի ցանկար որ
ո և է մէկը ինձ օգնէր :

Սաստիկ կուլայի , անկողնոյս մէջ նստած :
Այդ րոպէին եկաւ Պ. Սարգարեան :

— Վա՛յ , տիկին . ինչո՞ւ կուլաք :

Տուի նամակը . կարդաց , հասկցաւ ամէն ինչ :

— Այսօր արդէն ժամանակն անցած է .
վաղն ալ կիրակի է . տեսնենք տեղէ մը կրնա՞մ
ձարել , ըսելով առաւ ապարանջանն ու գնաց :

Անմիջապէս յետոյ՝ եկաւ իմ սիրելի Արշակ
Յարութիւնեանցը : Ան ալ գարմացաւ՝ զիս յուզ-
ուած տեսնելով : Անոր ալ բացատրեցի կրած
վիրաւորանքս :

— Ինձ չվստահացան 100 մանէթ :

Յարութիւնեանց , հանելով գրպանէն հինգ
րուպլի .

— Տիկին ջան , ըսաւ , հոգուդ մեռնիմ ,

մենք հիմա ստով կ'առնենք ամենահարկաւոր եղածները, ես վաղը դրամ կը ճարեմ:

Յաջորդ օրը Սարգարեան բերաւ 100 ռուպլին. ես ալ չորս օր յետոյ Պոլսէն զրկուած դրամն ստանալով՝ վճարեցինք և ետ ստացանք ապարոնջանը: Բայց ես այդ տխուր տրամադրութեան տակ Գրիգոր Մարըլլին նամակ մը գրեի էի, որուն մէջ կար շատ թախիծ: Կիանքը կը քննադատէի: Կ'ըսէի թէ չ'արժեք իբր անպէտք արարած մը ապրիլ անկողնի մէջ, այսպիսի պայմաններով: Եթէ երկու փոքրիկներս չըլլային, արդէն վերջ տուած կ'ըլլայի կեանքիս:

Մերիկի Ստեփանը՝ անհանգիստ ըլլալով իմ մասին՝ ուղեր էր կարդալ նամակը: Տեղեկանալով վիճակիս, անմիջապէս Գրիգորն ուղարկեի էր Թիֆլիս, հետը տալով նամակ մը Պերճիկէն. «Շուտ պիտի գաս այստեղ, եթէ մեզ ալ կ'ընդունին իբր գաւակ: Հայրիկին ալ գրեցի, ան ալ հրաժարական տալով գործէն՝ պիտի գայ հոս հաստատուելու:»

Մարտ ամսուն՝ ճամբայ ելլելով Թիֆլիսէն, եկանք հաստատուեցանք Բագու:

Երկու ամիս յետոյ՝ գացինք Մաշտազա՝ ամարանոց: Այդտեղ էր որ եկաւ տիկին Եղիսաբէթ Սարգսեան ինձ խորհուրդներ հարցնելու Բագուայ: Երազիկայ թատրոնական «սէզօն»ի և անոր յաջողութեան մասին: Ես տկար էի: Գէթ այդ միջոցին չէի կարծեր թէ կարող եմ անմիջական օգնութիւն մը հասցնել այդ ներկայացումներուն:

— Եթէ արժէք մը կարող եմ ունենալ իմ խորհուրդներս, պատրաստ եմ: Պէտք է անմիջապէս թէփերթուար կազմէք, յետոյ հրաւիրէք մէկ լաւ դերացոյց, թող ըլլայ ուսուցիչ, իտալացի կամ գաղղիացի, միւսինն է, արուեստը լեզու չունի: Ինքնուրոյն խաղերու համար ըստիսոր հարկաւոր չէ, իսկ եւրոպական, ուսական խաղերը անոնց ծանօթ են: Մենք չունինք ուսումնարաններ գերասաններու համար: Մեր ուսումնարանը, գործնական դպրոցը՝ պիտի ըլլայ թատրոնը: Եթէ դուք պիտի տաք ներկայացումներ այնպէս ինչպէս կուտան գերասանները այս կամ այն կողմ, չ'արժեք ատոր համար հովանաւորութիւն, չ'արժեք դրամ ծախսել: Երբ թէփերթուարը պատրաստ կ'ըլլայ, նոյնպէս և ըստիսորը, այն ատեն է որ ըստ թէփեր-

թուարի կը կազմուի խումբը: Թէփերթուարէն պիտի հասկնանք թէ ո՞վ պէտք է հրաւիրենք: Ամէն պարագայի մէջ, տիկին, այս տարի կը ներկայացնէք ամիսը 4 կամ 5 անգամ. իսկ գալ տարի կ'ունենաք կանոնաւոր թէփերթուար: Այն ատեն կարելի է ութն անգամ ներկայացնել, 4 խաղ՝ նոր, մնացեալը՝ թէփերթուարէն: Եթէ կարողանաք այս ամառ երկու ամսուան համար վճարելով դերասաններուն կէս կէս ամսական, փորձեր ընել տալ, այն ատեն կարելի է մինչև վեց անգամ ներկայացնել:

Շնորհակալութիւն յայտնելով հեռացաւ տիկին Սարգսեան: Հետզհետէ եկան Մաշտազա և ինձ հետ այն նպատակաւ տեսակցեցան Պ. Տ. Յովհաննիսեան և ուրիշներ: Անոնց ալ կրկնեցի նոյն խօսքերը:

Ամառը վերջացաւ, եկանք Բագու: Գերասաններն ամբողջապէս հաւաքեի էին Բագու, բայց ո՛չ թէփերթուար կար և ո՛չ ալ դերացոյց: Փորձեր չէին եղեր, պիտի սկսէին ներկայացումները կարծեմ հոկտ. 15ին: Արդիս՝ Թումանեանց Ստեփանն ալ հովանաւորող անդամներէն էր: Իրմէ խնդրեի էին, ան ալ եկաւ ինձմէ խնդրելու.

— Մայրիկ, կը խնդրեմ, ստանձնէ՛ դերացուցութեան պաշտօնը, մինչև որ գոյ դերացոյցը: մէկ քանի ներկայացումէ յետոյ՝ այստեղ կ'ըլլայ:

Ընդունեցի որպէս առաջարկութիւնը:

Հովանաւորող անդամներէն ոմանք հրաւիրեցին մեզ գրադարանի դահլիճը: Աւագի դերասաններուն ցուցակը տեսնել: Տեսայ որ բոլորն ալ հերոս են՝ քիչ բացառութեամբ: Հարցուցի վերահսկող պարոնին թէ արդեօք ներկայացուիլք խաղերուն անձնաւորութիւններն ալ ամբողջապէս հերոսներէ՞ բաղկացած են:

Հետեւեալ օրը պիտի սկսէինք փորձել «Հոգևոյ աղքատներ»: Ինձ ծանօթ չէր խաղը, խընդրեցի անգամներէն որ այդ իրիկունը ինձ յանձնեն գայն՝ որպէս զի ուսումնասիրեմ: Ինձ առարկեցին թէ այդ իրիկունը պէտք ունէին փիէսին՝ դերեր օրինակելու համար:

— Ստեփան, որդեա՛կ, կարելի չէ այդպէս, ես ինքս չեմ գիտեր ի՞նչ է խաղը, ի՞նչպէս կարողանամ երթալ և դեր ցոյց տալ:

— Մայրիկ, կերպ մը գտիր, խնդրեմ, գնա՛ վաղը անպատճառ:

Գացի թաւորոն . չբարձրացայ բեմին վրայ . սրահին մէջ , առաջին կարգի աթոռի մը վրայ նստայ : Գերասաններէն շատերը հետս կը զուարձանային .

— Այստեղը ի՞նչպէս պէտք է ըսել, տիկին :

— Պարոններ , ես ծանօթ չեմ փիեսին . ինչպէս որ ներկայացուցեր էք , այնպէս ալ ըրէք :

Բայց սաստիկ կը նեղուէի , և շատ գէշ գրութեան մէջ կը զգայի զիս :

Յանկարծ , գերասան Արաքսեանը ,

— Ներեցէ՛ք , տիկին , ըսելով , ծաղրական եղանակաւ ցոյց տուաւ Պ. Աւետեանը որ կը կատարէր Սեատուշի դերը , և ըսաւ անոր . — «Դուք այս միջոցին սաստիկ հարբած էք» :

Այդ գիշեր յայտարարեցի ՊՊ. անդամներուն , որ եթէ իսկոյն ինձ չտան փիեսը , ինչ որ ալ ըլլայ՝ ա՛յ ներկայ չպիտի գտնուիմ փորձերուն : Ստացայ խաղը և լաւ մը ուսումնասիրեցի : Հետեւեալ օրը գացի փորձին : Այլ ևս բեմի վրայ էի , յուշարարին քովը : Առաջ սկսայ փոքրերուն դիտողութիւն ընել . հետզհետէ կարգը հասաւ մեծերուն . Սեատուշն եկաւ բեմ , հարբած գրութեան մէջ :

— Ո՛չ , Պ. Աւետեան , դուք հարբած չէք :

— Ի՞նչպէս , տիկին , ըսաւ Պ. Արաքսեանը , քիչ առաջ ես ըսի բեմի վրայ թէ ան սենեակը նստած կը հարբի :

— Քիչ յետոյ ինքն ալ պիտի ըսէ՝ «Երկու երեք շիշ շամբանեա խմեցի հարբելու՝ համար , բայց կարծես քարի վրայ եմ լեցուցեր , ոչ մէկ ազդեցութիւն չըրաւ» :

Առաջնակարգները նախ դժգոհութիւն ցոյց տուին . բայց յետոյ սիրեցին զիս . ես ալ կը սիրէի զանոնք :

Օր մը դերի մը համար խօսք կ'ըլլար թէ «Այս իմ «ամիրուս» չէ» :

— Պարոններ , հաւատացէ՛ք , ես երբէք յանձնառու չեմ ըլլար որ ամենափոքրիկ դերասանն իսկ խայտառակուի : Ես պիտի աշխատիմ որ ամենքդ ալ ստանաք պսակներ : Ես ձեր պսակներէն թափած ծաղիկները հաւաքելով՝ պիտի կազմեմ պսակ , ան ալ բեմին ետեւը :

«Հոգևով աղքատներ»ուն ներկայացումը լաւ անցաւ : Երկրորդ ներկայացումն էր «Տօն Կրիկօրի» , Պ. Թրեանցի գեղեւն : Երրորդը պիտի

ըլլար «Գամելիազարդ տիկին» . Պ. Աբէլեան չէր ուզեր կատարել Արմանի դերը : Տիկին Սարգսեան , ներկայացնելով Պ. Օհանեանը , ինձ ըսաւ .

— Ահաւասիկ ձեզ Արման մը :

— Պարոնը արդէն կատարած է այդ դերը :

— Ո՛չ , տիկին :

— Հասցաւ ի՞նչպէս պիտի կարողանայ 3-4 փորձով կատարել այդպիսի պատասխանատու դեր :

— Եթէ կ'ուզէք , կը պատասխանէ Պ. Օհանեան , այս գիշեր տուէք ինձ դերը , վաղն առտու արդէն պատրաստ է :

— Տիկին Սարգսեան , այդ պարոնը դերասան չէ :

— Ի՞նչ կ'ըսէք , տիկին , ինչո՞ւ կը վիրաւորէք պարոնը . ան մեր բեմին զարդն է :

— Կարող է սալօններու գարդ ըլլալ , բայց ո՛չ բեմի . տիկին , անկարելին խոստացողէն ոչինչ կարելի է սպասել :

— Տուէք այս գիշեր դերը , և կը տեսնէք :

— Ո՛չ , տիկին , պէտք է այժմ տամ իրեն «Տօն Կրիկօրի»ի մէջ երկրորդական սիրահարի դերը . եթէ յաջող կատարէ , այն ատեն կարելի է նաև մեծ դերերու մէջ փորձել պարոնը :

«Տօն Կրիկօրի»ի ներկայացումը յաջող անցաւ , բայց ես գոհ չմնացի Պ. Օհանեանէն :

Ութը գիշեր մեր տունը կը կատարէինք փորձեր տիկին Սիրանոյշի հետ՝ Մարկրիթի դերին համար . Աբէլեանի ձայնը մտրած էր , ինք ալ տկար . այդ պատճառով էր որ չէր ուզեր խաղալ : Շատ խնդրեցի . ընդունեցաւ Արմանի դերը և յաջողութեամբ ներկայացուց :

Ներկայացման իրիկունը , ժողովուրդը շատ գոհ էր ամբողջութենէն : Խաղին վերջը , սկսան ծափահարել և «Հրաչեայ» աղաղակել : Ես չէի ուզեր երևալ : Գերասաններէն և դերասանուհիներէն եղան ըսողներ . «Ի՞նչ պէտք կայ հիմա» : Բայց բարի Աբէլեանը վարագոյրը բարձրացնելու նշանը տուաւ և գրեթէ զիս գրկելով բեմ հանեց՝ ժողովուրդեան առջև ձեռքերս համբուրելով :

Այդ «սէզօն»ի նոր դերասանն էր Պ. Ալիխանեան : Այդ 3-4 ներկայացմանց ընթացքին , Պ. Ալիխանեան վազելով կը յառաջանար : Խընդրեցի անդամներէն աւելցնել անոր ամսականը : 2եմ յիշեր՝ 10 կամ 15 րուպլի աւելցուցին :

Հասան ֆէլէկեան քոյրերը : Ներկայացուցինք «Ջորանչ» խաղը : Արկին հասարակութիւնը գոհ մնաց , նոյնպէս և լրագրութիւնը : Չեմ գիտեր քանի՛ ներկայացում էինք սուեր , յանկարծ հարց բարձրացուցին թէ երկու օրուան մէջ պիտի ներկայացնէին «Պատիւ» :

— Ի՞նչ կ'ըսէք , տիկին Սարգսեան , աս անկարելի է :

— Բայց , տիկին , դերասանները պատրաստ են , անոնք կ'ըսեն՝ «Մենք կարող ենք» , իսկ դուք կը հակառակիք :

— Ես անձնուիրարար կը կատարեմ գերացոյցի պաշտօնը , և մինչև անգամ գրպանէս կը ծախսեմ : Բայց եթէ դուք նոյն իսկ խոշոր ամսական մը վճարէք , ես դարձեալ այսպիսի պայմաններու մէջ կը հրաժարէի դերացուցումէն : Անոնք անպատուելով «Պատիւ»-ը , պիտի անպատուեն և զիս : Ես կ'արգիլեմ զնել ազգարարութեան վրայ՝ ղեկավարութեամբ տիկին Հրաչեայի :

— Թող սպուռի այդպէս , ձեզ ի՞նչ վնաս . եթէ կ'օւզէք , ներկայ մի՛ գտնուիք փորձերուն :

— Ո՛չ , ես կը բողոքեմ : Ես երբէք չէի տար Պ. Օհանեանին բոպերթի դերը :

Վերջապէս ներկայացուցին «Պատիւ» : Այդ իրիկուն բազմութիւն քիչ կար : Ես նստած էի օթեակս և կը կարմրէի տեսնելով բեմին վրայ կատարուող խայտառակութիւնը : Միջնարարին՝ գացի տիկին Սարգսեանի օթեակը :

— Բայց ի՞նչպէս գիտցաք որ պիտի չյաջողին :

— Աս իմ արուեստս է , տիկին . եթէ վաճառականութիւն ըլլար , ոչինչ կարող էի հասկնալ :

Այն գիշերէն ի վեր ուր ես ծափահարուեցայ , ոմանց հաճելի չէր եղած ատիկա , և աշխատեցան զիս հեռացնել թատրոնէն :

Ժամանակ մը յետոյ՝ եկան ինձմէ ինչորեւ որ ընդունիմ բեմիստրութեան պաշտօնը , բայց ամսականով : Պայման դրի չորս կամ առ առաւելն հինգ խաղ ներկայացնել այդ տարի , 500 բուպլի ամսական և մէկ նպաստ : Այդ գումարը սարսափելի երեցաւ իրենց , թէև այդ «սէզոն»-ին իրենց ըրած ծախքերուն գումարովը հմուտ ձեռք մը խումբ մը ևս կարող էր պահել կանոնաւոր կերպով : Վճարեցին 150 բուպլի , և բերելով

երկրորդ բեմայարգար մը , նստեցուցին բեմիստրի սեղը : Արդէն պէտք չէին զգար հիմնաւոր գործ մը բռնելու : Արտաքինը զարգարուն էր . այդ բաւական էր իրենց համար : Դերասաններէն մէկ քանին նոյն իսկ խնդրած էին անդամներէն որ հարիւրին հինգ զեղջեն իրենց ոռճիկէն , բայց տան իրենց ուսուցիչ մը :

Այդ միջոցին , կարծեմ «Նոր-Գար»-ի մէջ , քննադատական յօդուած մը երեցաւ «Քոյր Թերէզայ»-ի առթիւ՝ Պալատի ստորագրութեամբ : Սուր ակնարկութիւններ կային Քոյր Թերէզայի դերը ներկայացնողին հասցէին : Չարածիտներ հովանաւորող անդամներուն հաւատացուցեր էին թէ այդ յօդուածին զրդիչն է տիկին Հրաչեան : Անդամները ժողով էին ունեցեր և որդուոյս Ստեփանին ալ հաւատացուցեր էին թէ ատոր հեղինակը ես եմ : Այդ գիշեր , ժողովէն յետոյ , ան պիտի գար մեզ հետ ընթերիլու : Իբր դռնէն ներս մտաւ , տեսայ որ դէմքը սխուր է :

— Ստեփան , ի՞նչ կայ :

— Մայրի՛կ , ի՞նչ պէտք ունիս թշնամական յօդուածներ գրել տալու այսինչին կամ այնինչին հասցէին : Եկար , շնորհակալ եմ , մէկ քանի խաղ կառավարեցիր , վերջացուց , ինչո՞ւ կը վարուիս թշնամաբար :

— Ստեփան , որդեակ՛կ , աւելորդ մի՛ խօսիր , կ'երգնում որ չեմ ձանձնար Պալատանը , հեռուէն ալ չեմ տեսած այդ մարդը : Ես այդպէս ցածոգի վարմունք չեմ կարող ունենալ . եթէ ես ըրած ըլլայի , «Այո՛ , պիտի ըսէի՛ ես գրել սուի սա հիման վրայ» : Չեմ ձանձնար այդ պարոնը , բայց գաղափարակից եմ , և պարոնը դեռ քիչ է գրեր :

Տիկին Մելիքեան այդ խումբին մէջ էր : Իր նպաստը պիտի տրուէր , և այդ նպաստէն շատ քիչ բան պիտի հասնէր իրեն : Բարոյական պարտք համարեցի դրամ ժողովել անոր նպաստին առթիւ : Մեծ մասամբ հաւաքեցի Թումանեաններէն : Գումարը հասաւ կարծեմ 900 կամ 1000 բուպլի : Ինչե՛ր չըսին , Աստուած իմ , այդ առթիւ , — թէ ես չարամտութեամբ կ'ընէի , թէ դիտմամբ կ'ընէի որպէս զի ուրիշներուն վնասեմ : Չեմ գիտեր դեռ ինչերո՞ւ չվերագրեցին այդ ըրածս . իսկ ես միշտ կը կրկնէի՝ «Ես պարտական եմ այդ կնոջ , և կը ցանկամ փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանել անոր» :

ԺԵ.

Բագուայ թատրոնի երկրորդ տարեշրջանն սկսելու վրայ էր, վերահսկող անդամներէն մէկ քանին հրաժարեր էին, մէկ քանի նորեր ընտրուեր: Ար կարծէինք թէ անցեալ «սէզօն»ը իրենց համար դաս մը եղած էր, թէ այլ ևս ամառուընէ ամէն բան պատրաստած են և ամէն բան կանոնաւոր է: Հասաւ ժամանակը, և մեր յոյսերը օղբ ցնդեցան: Արկին նոյն սխալները յամառութեամբ կատարեցին, ահագին գումարներ շարտելով աջ ու ձախ: Այս երկու «սէզօն»ներուն մէջ՝ հովանաւորող անդամները զիս պատուեր էին երկրորդ կարգի օթեակ մը դնելով տրամադրութեանս տակ: Իսկ երրորդ «սէզօն»ին՝ թատրոն երթալու համար պէտք էր վճարէի: Գտտեցէք, ինչդրեմ:

Անգամ մը զերասանուհիներ եկեր էին մօտս. որքան որ կրցեր եմ՝ աշխատեր եմ այդ իրիկուան դերը ցոյց տալ իրենց: Ինչդրեր են որ այդ իրիկուներ թատրոնը գտնուիմ, որպէս զի կարողանամ քննադատել:

Իրիկուան, գացի թատրոն, վճարեցի տոմսակի գինը, և նստած էի օթեակիս մէջ. յանկարծ եկաւ օթեակներու ծառան:

— Տիկին, այս տոմսակը «ապօնման»ի տոմսակ է:

— Այդ իմ գործս չէ, թող վաճառողը շտար:

Գնաց ծառան, տեսնուեցաւ վերահսկող անդամներէն մէկուն հետ, քիչ յետոյ վերագարծաւ:

— Տիկին, տեսեմ ձեր տոմսակը:

Ցոյց տուի, և հեռացաւ:

Ամօթ, և հագար ամօթ: Պոլիս եղած ժամանակս, ֆրանսական, իտալական, յունական և թրքական թատրոններ միշտ եղած եմ, և ոչ մէկ կոպէկ չեն ընդունած ինձմէ:

Որդիս Հայկը գիշեր մը թատրոն էր գացեր: Պ. Աւետեան տոմսակ է հարցուցեր քովի՞թէի կողմէն, և տեսնելով որ չունի,

— Պ. Հայկ, դուրս ելէք թատրոնէն:

— Դուք դուրս ելէք թատրոնէն, կը պատասխանէ Հայկը: Դուք ո՞վ էք: Ես տեսարանի

վրայ եմ ծներ: Զիս այս տեղէն հեռացնելու ոչ ոք իրաւունք ունի:

— Պարսպ խօսք մի՛ ընէք, եթէ ձեր մայրիկն ալ գայ, պիտի վճարէ: Այսպէս ենք վճառած:

Ես իմ որդիէս աւելի հպարտ էի: Առանց վճարելու թատրոն չէի երթար:

Այժմ տեսնեմք թէ այդ երեք տարուան շրջանը ի՞նչ տուաւ մեզ. ի՞նչ յառաջադիմութիւն ունեցանք, ի՞նչ նոր ուժեր հասուցինք:

Ոչինչ: Կրկին ոչինչ, բաց ի Պ. Արեւիանի կատարած քանի մը լաւ դերերէն:

Եկաւ Պ. Յովհաննիսեան: Պիտի ներկայացնէր «Քին»: Ի՞նչ ոգեւորութիւն: Ի՞նչ «գիւտ»: Ի՞նչ տաղանդ, հանձար: Ոսկի «շիֆր»ով ուսումնաւարտ:

Տկար, անկողնէս ելլելով գացի «Սիրք-թատրոնը», ուր պիտի տրուէր ներկայացումը, և որ լեցուն էր ժողովրդով: Բացուեցաւ վարագոյրը, տեսայ առաջին արարուածը: Տիկին մը եկաւ մօտս, հարցուց թէ ինչպէս կը գտնեմ: «Լաւ է», ըսի: Այդ տիկինը շատ թատերասէր էր: Երրորդ արարուածին՝ կրկին եկաւ ու հարցուց:

— Ի՞նչպէս կը գտնէք:

— Լաւ:

— Բայց դուք ուղիղ չէք խօսիր:

— Տիկին, այս միայն պիտի ըսեմ, թէ մե՛ղք որ կանուխ ենք ծներ. գէթ պղնձէ մետալի մըն ալ մենք կ'արժանանայինք:

Տիկինը բարկութեամբ հեռանալով քովէս, բարձր ձայնով իր ծանօթներուն ըսաւ:

— Պարոններ, գերասանները կը նախանձին:

Այսպիսի խօսքի մը վրայ կարող էի ծիծաղիլ:

Երկրորդ ներկայացման, խեղճը գլորեցին գետին ու հողի հաւասար ըրին. ինչո՞ւ այնքան բարձրացնել և ինչո՞ւ այդպէս գլորել:

Անոր անկմանը յանցանքը մերն է: Պ. Յովհաննիսեան ուղիղ ճանապարհի վրայ էր, բայց մենք զայն ետ քաշեցինք: Անոր ուսուցիչը ամենալաւ ուսուցիչն է եղեր, բնական դպրոցի մարզը և ատիկա յայտնի էր նոյն իսկ իր աշակերտի խաղացուածքէն: Այո՛, ան ճիշտ

սորված էր տեսականը, լաւ էր ըմբռնած բնական դպրոցը, այդ պատճառաւ ստացեր էր ոսկի «շիֆր»^{*)}, բայց այդ ուսուցիչը այժմ պետք էր որ անոր հետ ըլլար գործնական դպրոցին մէջ գէթ մէկ «սէզօն», որպէս զի իր աշակերտին իւրացնել տար բնականը: Անիկա «էֆէ» ներու չէր կարող դիմել, իսկ իր ունեցածը տհաս էր: Եթէ մենք ունենայինք ուսուցիչ մեր բեմի վրայ, թոյլ պիտի չտար անոր «ֆին» ով սկսիլ, իրեն ուժին համեմատ բեւ տալով՝ պիտի չձգէր որ անկման ենթարկուի: Մէկ «սէզօն» բաւական էր որ ան մեծնար և ըլլար իրապէս «ֆին»:

1899ին, տկարութիւնս կրկին սաստկացաւ: Բժիշկ Տէր-Մելքիսեդեկեանց խնամեց զիս ամբողջ ձմեռ: 1900ի ամառը գացի Ժէլիգնօփօսք: Միշտ ինքը կը խնամէր զիս, և ուրիշները կը կանչէր խորհրդակցութեան: Քիչ մը կազդուրուելով կը վերագառնայի: Այսպէս, ամառ ձմեռ, առանց տհաճութեան անձնուիրաբար խնամեց զիս ազնիւ բժիշկը հինգ տարի շարունակ: Վերահսկողները զիս չէին ծանչնար իբրև աղքատիկ ազգին աղքատիկ գերասանուհին, իսկ ազնիւ բժիշկը կը ծանչնար: Ինչ գրել, շնորհակալութիւն. ո՛չ. ատ շատ քիչ է. ես չեմ կարող բաւ մը գտնել որ փոխարինէ:

Չեմ մոռնար նաև բժիշկ Յակոբեան ազնիւ երիտասարդը, որուն խնամքներէն ալ շատ օգտուած ենք ամբողջ ընտանեօք:

1901ին ևս երթալով Ժէլիգնօփօսք, փորձեր կ'ընէի բժշկուելու:

1902ի ամառը, զիս շատ յուսադրեց ռուս բժիշկ մը, խոստացաւ բժշկել կոկորդս: Շատ ուրախ էի: Տիկին Սօֆի Ադամեանին՝ այդ գործունեայ և բանիբուն տիկնոջ՝ հետ միանալով գացի Քիսլվօփօսք, ուր կը գտնուէին Մոսկուայի առաջնակարգ կար կարողները: Պատուէր տուի չորս փիէսի համար զգեստներ: Աւրախ զուարթ վերագարձանք Ժէլիգնօփօսք:

Այդ գիշեր երկրորդ անգամ ըլլալով կոկորդէս արիւն հոսեցաւ: Գացինք բժշկին մօտ:

— Տիկին, բաւական է որքան որ աշխատ

տեր էք. այլ ևս հանգիստ ըրէք: Գեղերն ալ թողէք, մի՛ գրգռէք ձեր կոկորդը, ան ձեզ չի վնասեր:

Եթէ սիրելի տիկին Ադամեանը չըլլար իմ մօտս, չեմ գիտեր թէ ի՛նչ կը պատահէր ինձ:

1901—1902ի «սէզօն»ին, գերասանները ընկերութիւն մը կազմելով եկան Բագու և տուին շարք մը ներկայացումներ:

Նախկին հովանաւորող անդամներէն մին՝ եկաւ ինձ խնդրել որ ներկայացում մը ղեկավարեմ: Մասնակցողները պիտի ըլլային թատերասէրներ: Ներկայացումը պիտի տրուէր յօգուտ թատրոնական ֆօնտի: Այս պարոնը այն վերահսկողներէն էր որոնց օրով թատրոնի մուտքս կը վճարէի:

Ընդունեցայ: Յաջող անցաւ ներկայացումը: Շատ զարմացայ տեսնելով վերջին արարուածին ինձ նուիրուած ծաղկեփունջը: Տիկին Ղիզա Արասիլնիկեանն էր մտածեր թէ՛ փունջով և թէ՛ մասնաւոր այցելութեամբ շնորհակալութիւն յայտնելու: Զգածուած սրտով ես ևս յայտնեցի ազնիւ տիկնոջ շնորհակալութիւնս:

1902—1903ի «սէզօն»ը կրկին մէկ քանի հովանաւորողներ պիտի պահէին անկատար խումբ մը. բայց «սէզօն»ը չվերջացած՝ գործը սնանկացաւ:

1903ի գարնան, նոյն հովանաւորող տիկին Սօֆի Ադամեանը հետն առնելով եկաւ ինձ մօտ խնդրելու որ անպատճառ մասնակցիմ՝ Պետրոս Ադամեանի մահուան տասնամեակի առթիւ տրուելիք ներկայացման:

— Գո՛ւք պիտի պատկէք Ադամեանը, տիկին Ղրաջեայ, ըսաւ: Չէք կարող մերժել ձեր նախկին ընկերոջ յարգանք մատուցանել:

— Ես կ'ընդունիմ այն ատեն երբ ներկայացման հասոյթը անոր յիշատակին նուիրէք. կամ անոր անշուք գերեզմանը կը զարդարէք և կամ ուէ անկիւն փոքրիկ յուշարձան մը կը կանգնէք: Ըստ իս, դուք կը շահագործէք անոր անունը: Ինչ՞ը՞ Ադամեան. կենդանութեանը ոչինչ ենք ըրեր. եթէ ապրէր, անկէ ալ պիտի պահանջէինք որ մուտք վճարելով մտնէ թատրոն, մահուանէն յետոյ ալ անոր անունը կը շահագործենք:

Տիկին Ադամեանը սկսաւ պնդել: Ես չէի կարող մերժել. շատ կը յարգէի ու կը սիրէի

*) Բոնսերվաքուարի աւակերեցեալն ստացած ամենէն բարձր ասիսնան է, սիփլումէն եւ ոսկի մեայլէն աւելի բարձր. զայն ստացող դերասանը կրնայ Չարին ցերկայանալ, եւ դերասանուհին՝ Չարուհոյն:

զինքը : Տիկինը Մոսկուա պիտի երթար իր անձնական գործերուն համար : Խոստացայ : Տիկինը մեկնեցաւ յաջորդ օրը : Ինձ ըսեր էին թէ գովասանական ոտանաւոր մը պիտի կարգայի Ադամեանին ուղղեալ , « ափոթէօզ » էն անմիջապէս առաջ , և իսկոյն պիտի պսակէի Ադամեանի պատկերը :

Այդ իրիկունը՝ ազգարարութեան վրայ տեսայ որ գրուած էր՝ երկրորդ թէ երրորդ թիւ՝ Հրաչեայ : Սաստիկ յուզուեցայ : Աչինջ կ'արժէր արտասանելիք գովարանական ոտանաւորս . եթէ « ափոթէօզ » էն անմիջապէս առաջ չըլլար : Այն ատեն , տիկին Սիրանոյշ զիս վստահացուց թէ՝

— Միւսնոյն բանն է , ես առաջ կը կար-

ՏԻԿԻՆ ՀՐԱՉԵԱՅ
(Կովկաս, 1883)

դամ , քանի որ Գուրեանէն կտոր մը պիտի կարգամ . դուն ալ յետոյ կարդա՛ :

Տիկին Սիրանոյշ ինձմէ առաջ հագուելով գնաց տեսարան : Ես ալ կամաց կամաց հագուելով դուրս եկայ այն բուստին՝ տիկին Սիրանոյշը լսելու : Բայց տիկինը յանկարծ ըսաւ .

— Ո՛չ , ես այս բուստին բեմ չեմ ելլեր , անյարմար է . « ափոթէօզ » էն անմիջապէս առաջ են դրեր իմ անունս , այն ատեն կ'ելլեմ բեմ :

Ի՞նչ կարող էի ըսել : Թէև պատրաստութիւն չունէի՝ անմիջապէս բեմ ելլելու , բայց ժողովուրդն ինձ կը սպասէր . ելայ կտորս ըսի :

Տիկին Սիրանոյշ ամենէն ետքը ելաւ : Իսկ « ափոթէօզ » ին՝ ոուս աղախին մը պսակեց Ադամեանը :

Հապա ի՞նչ բանի համար էին ինձ խնդրեր խնդրեր և խաբեր էին , որպէս զի իմ անունս ալ շահագործեն :

Իսե՛ղձ տիկին Ադամեան , ան ալ խաբուած էր ինձ նման :

Ի հարկէ , այդ ներկայացման իրիկունն ալ , հովանաւորող պարոնէն չոր շնորհակալութեան մը չարժանացայ :

Տիկին Պոպով , իր հեղինակած « Ճշմարտութեան Պահպան » փիլէսֆին համար եկաւ ինչորեւէ որ ստանձնեմ դերացուցութեան պաշտօնը . ընդունեցայ . ժողովուրդը շատ գոհ մնաց . սիրող-դերակատարներն ու հեղինակուհին ևս գոհ մնալով յայտնեցին ինձ իրենց շնորհակալութիւնը , բեմին վրայ նուէր մը տալով ինձ :

Փոխադարձաբար յայտնելով շնորհակալութիւնս , հեռացայ Ահուժէն , ուր տեղի էր ունեցեր այդ ներկայացումը :

ԺԸ .

Ի՞նչ պէտք է մեզի՝ թատրոնական գործը լաւ հիմքի վրայ դնելու , ժողովրդի մէջէն դերասաններ , մինչև անգամ տաղանդներ հանելու համար : Անոնք որ կային քսան տարի առաջ , անոնցմէ շատերը ոչ ևս են : Անոնք որ կան այս միջոցիս , շատ կարելի է որ անոնցմէ շատերը տասը տարի յետոյ անհետացած ըլլան :

Պէտք է ձմեռը մտածել , գարնան ձեռք բերել . ամառը ցանել , ձմեռը հնձել . գէթ մէկ երկու տարի , մինչև որ բաւականաչափ պաշար ունենանք , այսինքն բէփերթուար :

Այո՛ , պէտք է անպատճառ գարնան պատրաստ ըլլայ գէթ քսան խաղ , զերերը օրինակուած , մինչև անգամ մէն մի դեր թող երկու օրինակ արտագրուած ըլլայ :

Պէտք է հրաւիրել հմուտ ուսուցիչ , որ կարողանայ հետեիլ դերակատարներուն , հարկաւոր եղած ատեն ինքն անձամբ փորձէ փորձի ժամանակ և ցոյց տայ ներկայացուելիք անձնաւորութեան գոյնը :

Յետոյ , պէտք է հրաւիրել դերասանները՝ ըստ բէփերթուարի , յունիս , յուլիս , օգոստոս

ամիսները, վճարելով անոնց կէս-կէս ամսական, փորձեր ընել տալ անպատճառ: Պատրաստել տասը խաղ առաջուց, որպէս զի շարաթական երկու լաւ ներկայացում կարելի ըլլայ տալ: Այն ժամանակ միայն կարելի է պահանջել դերակատարներէն որ անգիր գիտնան իրենց դերերը և ուսումնասիրած ըլլան իրենց ներկայացնելիք անձնաւորութեանց բնաւորութիւնները:

Պիտի առարկուի թէ անոնք արդէն բաւական քանակութեամբ դերեր ունին պատրաստ՝ հետզհետէ տրուած ներկայացումներէն: Ո՛չ, ատիկա բաւական չէ: Անոնք միշտ հապճեպով պատրաստեր են իրենց դերերը, առանց ուսուցչի, և աւելի հապճեպով ալ եղեր են միշտ կրկնութիւնները:

Բեմը պէտք է ունենայ իր ներքին կանոնագրութիւնը, և պայմանաւորեալ դերասանը պիտի ստորագրած ըլլայ նաև ներքին կանոնագրութիւնը:

Ծանուցում հարկաւոր է լրագրութեան միջոցաւ, թէ ցանկացողներուն համար ազատ է «փարթեր»ը՝ շաբաթը գէթ երկու անգամ՝ ներկայ ըլլալ փորձերուն, այն պայմանաւ որ բեթիսորէն ստացած ըլլան մուտքի տոմսակ: Եւ եթէ անոնք կը սիրեն արուեստը, կարող են դերեր առնել բեթիսորէն, և մասնաւոր փորձեր ընելով՝ օգուտ տալ ապագային թէ՛ հայ բեմին և թէ՛ իրենց անձին:

Առանց այս հիմնական սկզբունքին, ոչ լաւ ներկայացումներ կ'ունենանք և ոչ ալ ապագայ դերասաններ:

Ի՞նչ մեծ կորուստ է երեք ամիսը՝ այսքան տարիներու զոհողութեան փոխարէն, երեք ամիս կէս-կէս ամսական վճարել դերասաններուն՝ գէթ մէկ տարի, միթէ այդքան անիրականալի պահանջ է, և միթէ այդքան մեծ զոհողութիւն կը պահանջէ:

Ո՛չ, ես կը պնդեմ թէ ո՛չ: Ատիկա չնչին զոհողութիւն է, և այդ բանի իրականացումը անցեալի, նոյն իսկ հեռու անցեալի սխալը պիտի սրբագրէ:

Մնակեան 22 տարիէ ի վեր խումբ կը պահէ: Բայց ոչ մէկ ուժ չկարողացաւ տալ մեզի: Որովհետև ուսուցիչ չունէր, ինքն էր ստանձներ այդ պաշտօնը: Մնակեան լաւ դերասան է, եթէ

չհարբի: Գիտէ ուսումնասիրել իր դերերը: Թուրք լեզուաւ եւրոպական խաղեր է թարգմաներ՝ շատ յաջող, Թուրքաց համար թատրոնական լեզու է ստեղծեր: Ատիկա կ'ընդունիմ: Բայց գէթ Թուրքաց համար մէկ դերասան չէ տուեր, որ կարողանայ կատարել իր դերը այնպէս, ինչպէս որ խաղի հեղինակն է ցանկացեր:

Եթէ Մաղաքեանը եղած չըլլար, ո՛չ Ադամեան, ո՛չ Հրաչեայ, ո՛չ Աստղիկ, ո՛չ Սիրանոյշ, ո՛չ Գարագաշ և ո՛չ Թրեանց չպիտի ունենար հայ բեմը: Հետեւեցէք, պիտի տեսնէք դուք անձամբ թէ սոքա միւսնոյն շրջանի դերասաններն են:

Վարժեմ, եթէ չեմ սխալիր, 1894ին, կը գտնուէի Պոլիս, Սենեքերիմ Արծրունին ինձ դիմած է նամակով մը, որպէս զի ցոյց տամ Պոլսոյ մէջ գտնուող ուժերէն մէկ քանին, որ կարող ըլլային փոխանորդել ինձ և կրտսեր Գարագաշին:

Մօտաւորապէս սա իմաստով պատասխան տուի պարոնին:

«Գուր ինչո՞ւ համար չէք մտածեր Հայոց թատրոնի ապագայի մասին: Միթէ կարելի՞ է ո և է Գարագաշի մը կամ Հրաչեայի մը քմահաճոյքին զոհել այդ դպրոցը: Հրաչեան կ'առարկէ թէ հիւանդ է, Գարագաշը չ'ուզեր կովկաս երթալ, պատճառ բռնելով թէ կովկասի օդը իրեն չի գար: Այսպիսի չնչին պատճառներու համար պէտք է փա՞կ մնայ Հայոց թատրոնը: Սիրելի՛ բարեկամ, ձեզի պէտք է ուսուցիչ, որպէս զի կարողանաք ապագայի համար ուժեր պատրաստելով թատրոնական գործը հիմքէն վերականգնել»:

Քսաներկու տարի յետոյ, դարձեալ կը կրկնեմ միւսնոյն բանը, քաջ գիտնալով որ ձայնս անլսելի պիտի մնայ՝ ինչպէս մնաց մինչև ցարդ:

ՀՐԱ.ՉԵԱ.Ց

Վ. Ե. Բ. Զ.

ՈՒՆԵՐՄ ՇԷՏԲՍՓԻՐ

Ա Ն Տ Ո Ն Ի Ո Ս ԵՒ Կ Լ Է Ո Պ Ա Տ Ր Ա

Ա Ն Ձ Ի Ն Ք

ԱՆՏՈՆԻՈՍ	}	<i>Եռապետներ</i>
ՀՈԿՏԱԻՈՍ ԿԵՍԱՐ		
ԼԵՊԻՏՈՍ		
ՍԵՔՍՏՈՍ ՊՈՄՊԷՈՍ	}	<i>— Մեծն Պոմպէոսի որդին</i>
ԴՈՄԵՏԻՈՍ ԷՆՈՐԱՐԻՈՍ		
ՎԵՆՏԻԴԻՈՍ		
ԵՐՈՍ	}	<i>Անտոնիոսի բարեկամները</i>
ՍԿԱՐՈՍ		
ԴԵՐԿԵՏԱՍ		
ԴԵՄԵՏՐԻՈՍ		
ՖԻԼՕ		
ՄԵԿԵՆԱՍ		
ՆԳՐԻՊՊԱ		
ԴՈՒԱԲԵԼԼԱ	}	<i>Կեսարի բարեկամները</i>
ԹԻՐԷՈՍ		
ԳԱԼԼՈՍ		
ՄԵՆԱՍ	}	<i>Սկրտոս Պոմպէի բարեկամները</i>
ՄԵՆԵԿՐԱՏ		
ՎԱՐԻՈՍ		
ՏԱԻՐՈՍ		
ԿԱՆԻԴԻՈՍ	}	<i>— Կեսարի տեղակալ-զօրապետը</i>
ՍԻԼԻՈՍ		
ԵՒՓՐՈՆԻՈՍ		
ԱԼԷՔՍԱՍ		
ՄԱՐԴԻԱՆ , ՆԵՐՔԻՆԻ ՎՋ	}	<i>Կլէոպատրոյի սպասեակներ</i>
ՍԵԼԵՒԿՈՍ		
ԴԻՈՄԵԴ		
ԲԱՂԴԱԳՈՒՀԱԿ		
ՀԻՆԵԿԱՆ ՄԸ		
ԿԼԷՈՊԵՏՐԱ		
ՀՈԿՏԱԻՈՍ		
ՀԱՐՄԻԱՆ	}	<i>— Թագուհի Եգիպտոսի</i>
ԻՌԱՍ		
		<i>— Քոյր Կեսարի , և կին Անտոնիոսի</i>
		<i>Կլէոպատրոյի նաժիշաները</i>

Սպաներ , զինուորներ , պատգամաբերներ և ուրիշ սպասաւորներ :
Տեսաւանք տեղի կ'ունենայ Հռոմէական կայսրութեան այլ և այլ մասերուն մէջ :

Մ.Ն.Յ. — Ֆուլվիա՝ որուն վրայ յանախ կը խօսուի , առաջին կիցն է Անտոնիոսի :

Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Ա Ծ Ա

Տեսարան Ա. — Աղեփամուրիա — Սեֆեակ մը Կէտպատրայի պալատին մէջ. — Կը մանեն Դեմեթրիոս եւ Ֆիլո.

Ֆիլո. 2է՛, բայց ա՛լ զօրապետնուս այս սիրացնոր վիճակը Չափը անցուց ու կը յորդէ. այն իր աչքերը գեղեցիկ Որոնք ուզվի գուժարտակաց շարքերուն վրայ՝ զրահապատ Արէսի նման կը շողային, Տիմա ծըռած ու շրջած են Դիտողի իրենց պաշտօնն ու սպասը թուխ՝ դեղնորակ Ճակտի մը վրայ. զօրագլխի իր վե՛՛՛՛՛՛ սիրաը, որ մեծամեծ Ճակատներու խառնուրդին մէջ ճաթեցուցած է ճարմանդներն իր կուրծքին, կ'ուրանայ չափ լամէն չափոյք ու հեւացող Փուք դարձեր է գընչուի մը հեշտախտի հուրքն հովահրելու: Նայէ՛ կուգան. աղէ՛կ միտ դիր ու կը տեսնես ահա իր մէջ Տիեզերքի երրորդ սիւնը այլակերպուած պողոնիկի մը Հըտպիտին: Դիտէ՛ ու տես:

(Փողածայն գեղգեղ. կը մանեն Անտոնիոս ու Կէտպատրա իրենց հետեւորդներով. ցերեթիցներ հովաքերով վերջինը:)

- ԿԼԷՈ. Եթէ իրաւ սէր է ատի, հաշուէ տեսնեմ ո՛րքան է:
- ԱՆՏ. Ի՛նչ աղքատ է այն սէրը որ հաշիւի տակ կրնայ իյնալ:
- ԿԼԷՈ. Ես սահման մը կը դընեմ թէ մինչև ո՛ր կէտ սիրուելու եմ:
- ԱՆՏ. Այն ժամանակ պէտք է գտնես նոր երկինք ու նո՛ր երկիր:
(Կը մընէ Սպասեալ մը)
- ՍՊԱՍ. Լո՛ւր, ազնիւ տէր, լուր Հըռոմէ:
- ԱՆՏ. Վատ կը հնչէ. համառօտէ՛:
- ԿԼԷՈ. Ո՛չ, ո՛չ, լըսէ՛, Անտոնիոս.
Ֆուլվեա թերեւս բարկացած է, կամ ո՛վ գիտէ թէ նորաբոյս իր մօրուսով Կեսար քեզի դրկած չըլլայ իր մեծասաստ Պատգամը թէ «Ասի ըրէ և կամ թէ ան, գըրաւէ սա՛ Տէրութիւնը կամ տուր միւսին աղատութիւն, կատարէ աս, Ապա թէ ոչ շընորհազուրկ կ'ընենք քեզ»
- ԱՆՏ. Ի՛նչպէս, հոգիս:
- ԿԼԷՈ. «Թերեւս» կ'ըսեմ, բայց ոչ շա՛տ ալ հաւանական, թէ ա՛լ դուք հոս Կենալու չէք. հրաժարեցնող հրամանն եկաւ Ձեզ Կեսարէն.
Ուստի մըտիկ ըրէ՛ անոր, Անտոնիոս: Ո՛ւր է հրամանը ֆուլվեայի: Կեսարինը ըսել կ'ուզեմ: Երկուքինն ալ:
Պատգամաբերները կանչէ՛: Եփրատոսի թագուհին չեմ,
Եթէ դուն չես կարմրիր ասոր, Անտոնիոս, ու եթէ այդ քու արիւնը ծառայի սպաս չի կատարեր Կեսարին,
Ապա թէ ոչ՝ երեսդ այդպէս կ'ամօթհարի, երբ սըրածայն ֆուլվեան քեզ յանդիմանէ: Պատգամաբերները թող գան:
- ԱՆՏ. Թող Հըռոմ հալի Տիրերի մէջ, և մեծակարգ կայսրութեան

Լայն կամարն իյնայ կործան : Զոս է միջոցըս բովանդակ .
 Երկիրները հող են լոկ . մեր աղբւեռոտ աշխարհն հաւսար
 կը սնուցանէ մարդ ու գազան . այսպէս ընելն
 է վեհութիւնը լոկ կեանքի (հաճոքութեամբ) . երբ այսպիսի փոխադարձող
 Զուգեակ մը և այսպիսի երկու անձեր են ընողներն ,
 Որուն մէջ հարկ կը դնեմ ամբողջ աշխարհի վրայ վկայելու ,
 Տուգանքի պատիժի տակ , թէ աննրման կը կենանք մենք :

ԿԼԷՈ . Ո՛հ չըքնա՛ղ կեղծ ու պատիր : Ինչո՛ւ ֆուլվեան կին առաւ ,
 Ու չըսիրեց զանիկա : Պիտ՛ երեւամ անմիտն որ չեմ .
 Անտոնիոս ինքն ինչ որ է միշտ ան կ'ըլլայ .

ԱՆՏ . Բայց գրգռանքով
 Կլեոպատրի : Օ՛ն , տարիանքի ու անոր գոգտըր ժամերուն
 Սիրուն ըլլայ , մեր ժամանակն անախո՛րժ վիճումներով
 Զի խըռովենք : Պէտք չէ վայրկեան մ'իսկ մեր կեանքէն
 Սահի անցնի առանց մէկ նոր հաճոյքի : Ի՞նչ խաղ ունինք
 Այս երեկոյ :

ԿԼԷՈ . Դեսպաններո՛ւն ունկնդրէ :

ԱՆՏՈ . Ձըգէ՛ , ձըգէ՛ ,
 Հակառակո՛ղ իմ թագուհիս , որուն ամէ՛ն բան կը վայլէ ,
 Յանդիմանել , ծիծաղիլ , լալ , որուն մէն մի յոյզը կըբի
 Լի կատարեալ կը հընարի՛ . քու մէջո՛ւ աղւո՛ր , զմայլելի՛
 երեւարու : Պատգամաբեր պէտք չէ ինծի , բայց միայն քուկդ ,
 Եւ միս մինակ փողոցներն՝ ճայս գիշեր մենք ժուռ պիտի գանք
 Թափառելով , և դիտենք մարդոց բարքերն ու զընացքն :
 Օ՛ն , թագուհիս :

(Կը ձէլին Անտոնիոս և Կլեոպատրա իրենց հեղեարդներով)

ԴԵՄ . Այքան թեթեւ՛ արժէք կուտայ Անտոնիոս Կեսարին :

ՖԻԼՕ . Պարոն , երբեմն , այն ատեն որ Անտոնիոս չէ ինքզինք ,
 Խիստ պակաս կը մնայ այն մե՛ծ յատկութենէն որ զուգընթաց
 Պէտք է ըլլայ Անտոնիոսի հետ ամէն ժամ :

ԴԵՄ . Հատ կը ցաւիմ
 Որ հասարակ շատիտան այսպէս կ'իրաւացնէ որ զինքն այս կերպ
 Հռոմ՛ կը պատմէ : Բայց յոյս ունիմ վաղ լաւագոյն արարքներու .
 Մընաք բարեաւ :

Կը ձէլին

Տեսարան Բ. — Նոյնը — ուրիշ սենեակ .
 կը մտնեն Եարմիան , Իւաա , Ալեքսան և Բաղդագուսակ

ՀԱՐ . Վեհ Ալէքսաս , քաղցր Ալէքսաս , ինչ որ կ'ուզես՝ անոր էն շատն Ալէքսաս ,
 գրեթէ ամենէն գերիվեր Ալէքսաս , ո՛ւր է սա բազագուշակը զոր այնչափ գովեցիր թագուհիին
 Ա՛խ , ո՛ւր էր թէ գիտնայի աս ամուսինը որ , կ'ըսես , իր գլխի ծաղկարոլորներուն հետ փոխն-
 իփոխը եղջիւրներ պիտի կրէ :

ԱԼԷՔՍ . Բազագուշակ՛ի :
 ԲԱԳԴ . Հրամաննի՛ր :

ՀԱՐ. Ա՛ն է մարդը : Դո՛ւք էք , պարոն , որ գիտակ էք շատ բաներու :
 ԲԱՂԴ. Բնութեան անհուն գաղտնեաց գրքին մէջ քըչիկ մը կրնամ կարդար :
 ԱԼԷՔՍ. Տո՛ւր ձեռքդ անոր որ կարդայ :

(Կը հոնէ Էնթարթոս)

ԷՆՈ. Հքասեղանը շուտ բերէք , առատ գինի Վլէոպատրի կենացները խմելու :

ՀԱՐ. Բարի պարոն , բարի բաղդ մը տուր ինձի .

ԲԱՂԴ. Ես չեմ շիներ , կանխատես եմ :

ՀԱՐ. Խնդրեմ ուրեմն , ինձի բարի կանխատեսէ :

ԲԱՂԴ. Հատ աւելի դուք փայլուն պիտի ըլլաք քան զոր էք :

ՀԱՐ. Ըսել կ'ուզէ մարմինով :

ԻՌԱՍ. Ո՛չ , ներկ պիտի գործածես երբ ծերանաս :

ՀԱՐ. Խորշոմները վըրաս բարի :

ԱԼԷՔՍ. Մի՛ խողկէք իր կանխագէտ միտքը , ուշ դրէք :

ՀԱՐ. Սո՛ւս :

ԲԱՂԴ. Յաւէտ սիրող պիտի ըլլաս քան սիրեցեալ :

ՀԱՐ. Աւելի կ'ընտրեմ խըմելու տալ ինքզինքս ու լերդս այրել :

ԱԼԷՔՍ. Բայց մտիկ ըրէ :

ՀԱՐ. Օ՛ն ալ հիմա , տեսներք պանչելի բաղդ մը : Երեք թագաւորի ամուսնանամ մէկ առտուով , և երեքէն ալ այրի մնամ : Յիսուսիս զաւակ մը ունենամ , որուն ծառայական սպաս ընծայէ Հերովդէս՝ Հրէաստանի արքան : Բաղդ կարդա ինձի՝ Հոկտաւիոս Կեսարի հետ զիս ամուսնացնելու ու բարձակից ընկերուհի ընելու զիս տիրուհիս :

ԲԱՂԴ. Տիկինն որուն կը ծառայես , անկէ երկար պիտի ապրիս :

ՀԱՐ. Ի՛նչ աղւոր բան : Երկար կեանքն ես թուզէն շատ կը սիրեմ :

ԲԱՂԴ. Դուն տեսած ու անցուցած ես աւելի լաւ բաղդի վիճակ քան այն որ քեզ կը մօտենայ :

ՀԱՐ. Ուրեմն ըլլալիքը՝ գաւակներս անուն չպիտի ունենան : Խնդրեմ , քանի՞ մանչ ու աղջիկ պիտի ունենամ :

ԲԱՂԴ. Եթէ մէն մի տենչանքդ արգանդ մը ունենար , ու պտղաբեր ըլլար մէն մի տենչանքդ , մէկ միլիոն մը :

ՀԱՐ. Անդի՛ն , խենթ : Կը ներիմ քեզի իբր կախարդ :

ԱԼԷՔՍ. Դուն գիտես որ պառկած անկողի՛նդ միայն տեղեակ է տենչանքներուդ :

ՀԱՐ. Ձըգէ հիմա , Խոասին բաղդը ըսէ :

ԱԼԷՔՍ. Ամէննիս ալ բաղդերնիս գիտնանք :

ԷՆՈ. Իմն ու շատերուն բաղդը այս գիշեր պիտի ըլլայ . — արբած անկողի՛ն :

ԻՌԱՍ. Առ քեզի ափ մը եթէ ոչ ուրիշ բանի՛ գէթ մաքուր բարիքի նշանակիչ :

ՀԱՐ. Ճիշդ ինչպէս Նեղոսի յորդումը՝ սովի նշանակիչ է :

ԻՌԱՍ. Անդին գնա դուն՝ ա՛նառակ , դուն չես կրնար բաղդ գուշակել :

ՀԱՐ. Ո՛չ , եթէ իւղոտ ափ մը բազմաբերունի գուշակութիւն չէ , ձեռքս բերնիս չի հասնիր : Կ'աղաչեմ , ամենաւուր բաղդ մը կարդա անոր :

ԲԱՂԴ. Երկուքնուդ բաղդն համանման է :

ԻՌԱՍ. Բայց ի՛նչպէս , ի՛նչպէս , մանրամասն ըսէ :

ԲԱՂԴ. Ըսելիքս ըսի :

ԻՌԱՍ. Անկէ մատ մը աւելի չունի՛մ բաղդ :

ՀԱՐ. Լա՛ւ , եթէ ինէ մատ մը աւելի ունենայիր բաղդ , ի՛նչ բանի վրայ կ'ուզէիր որ ըլլար :

ԻՌԱՍ. Ամուսինիս քթին վրայ չպիտի ուզէի անշուշտ :

ՇԱՐ. Երկինք ուղղե՛ն մեր գարշ մտածումները : Ալէքսաս — օն տեսնենք , անոր
բաղդը , անոր բաղդը : Օ՛ , թող կարգուի ան՝ կնոջ մը հետ որ չի կրնար ժուժկալել , քա՛ղցր
Իսիս , կը պաղատիմ քեզի , և թող ան՝ մեռնի , ու աւելի գէշ մը տուր իրեն , և թող գէշին
աւելի գէշն յաջորդէ , մինչև որ ան ամենէն գէշը ինդալէն տանի զինքը գերեզման , յիսնապա-
տիկ եղջիւրագարգ : Ողորմած Իսիս , շնորհէ ինծի՛ աս աղաչանքս , թէպէտ մերժես ինծի աւելի
կարեւոր բան մը , բարի Իսիս , կը պաղատիմ քեզի :

ԻՌԱՍ. Ամէ՛ն : Պաշտելի՛ զիցուհի , լսե՛ ժողովուրդին այդ աղաչանքին , զի ինչպէս որ
սրտակտուր բան է տեսնել ազնիւ մարդ մը թուլաբարոյ կնոջմով , այնպէս ալ մահացու ցաւ մըն է
տեսնել կեղտոտ անզգամ մը եղջիւրագուրկ , ուստի , պաշտելի՛ զիցուհի , վայելչութիւնը յարգէ՛ ,
ու անոր համեմատ բաղդաւորէ՛ զինքը :

ՇԱՐ. Ամէ՛ն :

ԱԼԷՔՍ. Սըւոնց նայէ հիմա , եթէ իրենց ձեռքն ըլլար զիս եղջիւրաւոր ընել , ինքը-
զինքնին պոռնիկ կ'ընէին . բայց կ'ընէին ա :

ԻՆՈ. Սո՛ւս , ահա կուգայ Անտոնիոս :

ՇԱՐ. Ան չէ , այլ թագուհին :
(Կը մտնէ Կլէոպարա)

ԿԼԷՈ. Տեսա՞ք իշխանս :

ԷՆՈ. Ո՛չ , տիկին ,

ԿԼԷՈ. Միթէ հոս չէ՞ր

ԷՆՈ. Ո՛չ , տիկին :

ԿԼԷՈ. Զուարթութեան հակամէտ էր , բայց յանկարծ Հուովեական
Մըտածում՝ մը միտքը ինկաւ : Էնորարբոս :

ԷՆՈ. Տիկին :

ԿԼԷՈ. Փնտրուէ ան ու հոս բեր : Ո՛ւր է Ալէքսաս :

ԱԼԷՔՍ. Հո՛ս , հրամայեցէք :

Ահա կուգայ իշխանըս :

ԿԼԷՈ. Զը պիտի մենք նայինք վըրան ,
Եկէք երթանք միասին :

(Կը գնին)

(Կը մտնէ Անտոնիոս պարթաւաւորի մը հետ ու հետեւորդներով)

ՊՏԳՄ. Ֆուլվիա ձեր կինն առաջ ելաւ պատերազմի :

ԱՆՏ. Իմ եղբօրըս՝

Լուկեոսի գէմ :

ՊՏԳՄ. Այո՛ :

Բայց շուտ վերջ գտաւ այդ պատերազմն , ու հանգամանքը ժամուն

Բարեկամներ ըրաւ զիրենք , միացնելով ուժերնին

Կեսարի գէմ , որ աւելի յաջողելով մարտին մէջ , դո՛ւրս

Վաւտեց զիրենք Իտալիայէ , առաջին իսկ բաղխումին :

ԱՆՏ. Դեռ աւելի գէշն ունի՞ս :

ՊՏԳՄ. Գէշ լուրին ա՛խտը պատմողն ալ

Կը վարակէ :

ԱՆՏ. Երբ անմիտին վերաբերի կամ վատսիրտին :

Խօսքդ յառաջ տար : Անցած իրերն ալ ըմնցած են ինձ համար .

Բանն այս կերպ է . ով որ ստոյգն ըսէ ինծի , թէպէտ խօսքին

Մէջ մահ կենայ , մըտիկ կ'ընեմ իբրև թէ ան փաղաքէր :

ՊՏԳՄ. Լաբիէնոս—Իսիս լուր է աս — Պարթեական իր զօրքովն

Եփրատն անցած՝ Ասիոյ վրայ արշաւած է . իր յաղթող դրօ՛շը

Ծածանած Սուրիայէն մինչև Լիւզեա , մինչև Յոնեա ,
Մինչդեռ . . . .

ԱՆՏ. Անտոնիոս ըսել կ'ուզես :

ՊՏԳՄ. Ո՛հ , իշխա՛ն ,

ԱՆՏ. Պարզ խօսէ ինձ , ժողովրդին լեզուն դուն մի նըրբացընեք :

Ալէոպատրան կոչէ այնպէս ինչպէս Հըռոմ ան կը կոչեն .

Ֆուլվիայի լեզուովը՝ դո՛ւն ալ առակէ՛ , ու թերոյթներս

երեսիս տուր այնքան ազատ որքան չարպուց , ճշմարտախօս

երկուքն ալ ուժ ունին խօսիլ : Ո՛հ , այն ատեն մենք որոմներ

Ալ բուսցընենք երբ մեր հովերը՝ բեղմնաբեր կը մնան հանդարտ ,

Եւ մեր թերոյթք երբ մեզ պատմուին , գոգցես թէ մեր հերկումն է այն .

Երթաս բարով առ ժամ մը :

ՊՏԳՄ. Ծառայ եմ Ձեր բարձր հաճոյքին :
(Ալ Կէնէ)

ԱՆՏ. Սիկիոնէ ի՛նչ լուր կայ : Չայն՞ տուէք հող :

Ա. ՍՊԱՍ. Սիկիոնէ մարդը ո՛ւր է : Ատանկ մարդ կա՞յ :

Բ. ՍՊԱՍ. Զեր հրամանին

Ալ սպասէ ան :

ԱՆՏ. Թող երեւայ : Եգիպտական այս ամուր

Կապանքները պէտք է խըզեմ , և կամ կորչիմ սիրոյ գերի :

(Ալ մոնէ սարէշ պարթամաբէր մը)

Դո՛ւն ինչ ես :

Բ. ՊՏԳՄ. Ֆուլվեա Ձեր կի՛նը մեռա՛ւ :

ԱՆՏ. Ո՛ւր մեռաւ :

Բ. ՊՏԳՄ. Սիկիոնի մէջ :

Հիւանդութեանը որքան երկարիւն , ու դեռ ուրիշ

Կարեւոր բան որչ՞ձեզ անկ է տեղեկանալ , ա՛ս կ'իմացնէ՛ :

(Սամակ մը կոտորոյ)

ԱՆՏ. Չըզէ զիս :

(Բ. պարթ. կը Կէնէ)

Մեծ ոգի մը գընաց ահա : Այսպէս էր իմ

Ալ բաղձանքըս : Ինչ որ յաճախ մեր քամահրա՛նքը կը նետէ

Մենէ մէկզի , կ'ուզենք որ մերն ըլլայ դարձեալ : Ներկայ հաճոյքն

Անուագարձիկ վայրիջումով , ինքզինքին ճիշդ հակառակը

Ալ դառնայ : Հիմա որ գնաց , լա՛ւ է անի : Չան յառաջ

Մըզող ձեռքը պիտի կորզէր ան ետ բերէր : Այս կախարդիչ

Թագուհիէն պէտք է խըզուիմ : Բիւր հազար փեաս , ինծի ծանօթ

Չարիքներէն դեռ աւելի , իմ հեղգութիւնըս կ'երկնէ :

Հոս եկուր , Էնտբարբոս :

(Կիկն կը մոնէ Էնտբարբոս)

ԷնՈ. Ի՛նչ է Ձեր հաճոյքը , տէ՛ր :

ԱՆՏ. Պէտք է փութով մեկնիմ հոսկէ :

ԷնՈ. Ուրեմն այն ժամանակ կը մեռցընենք բոլոր մեր կնիկ մարդիկը : Ալ տեսնէք
ո՛րքան մահառիթ է իրենց փոքր մէկ անպնուութիւն մը : Եթէ մեր մեկնումին հարուածը կրեն ,
մահ է՝ ուրիշ խօսք չկայ :

ԱՆՏ. Պէտք է երթամ :

ԷՆՈՒ. Հարկագրիչ պարագայի մը տակ, թող մեռնին կիները, բայց մեղք է զանոնք կորուստի տակ ոչինչ կեցած տեղը, թէև անոնք ու մեծ նպատակ մը երբ դէմ առ դէմ գան, ոչինչ պէտք է համարուին անոնք: Կէտպատրան՝ այս լուրէն պատիկ հով մը անգամ մը որ առնէ, վայրկենապէս կը մեռնի: Քսան անգամ մեռնիլը տեսած եմ շատ աւելի թեթեւ բանի համար: Իրա՛ւ, կը խորհիմ թէ գրաւիչ բան մը կենալու է մահուան մէջ որ իր վրայ սիրողական գործ մը կը կատարէ, ա՛յնքան արագափոյթ է մեռնելու մէջ:

ԱՆՏ. Մարդու խելքէ դուրս վարպետ է անիկա:

ԷՆՈՒ. Աւա՛ղ, ոչ, տէր իմ. իր կիւքերը զուտ սիրոյ արնուագոյն մասէն կազմուած են սոսկ, անոր հողմունքը ու ջուրերը չինք կրնար հաւաքանք ու արցունք կոչել. անոնք աւելի մեծ մրրիկներ ու ամպրոպներ են քան օրացոյցներու նշանակածները. ասի վարպետութիւն չկրնար ըլլալ իր քով, եթէ ըլլայ, ուրի՛մն ո՛չ միայն Արամազդ, այլ ան (նէ) ալ կ'իջեցնէ անձրեւի տարափ:

ԱՆՏ. Իցի՛ւ երբէք զինքը տեսած չըլլայի:

ԷՆՈՒ. Ո՛հ իշխան, այն ժամանակ անտես թողած պիտի ըլլայիք զարմանաւոր հրաշա կերտ մը, որմէ գուրկ մնացած ըլլալնիդ Ձեր ուղեգնացութեանց յարգը պիտի կտորէր:

ԱՆՏ. Մեռե՛ր է ֆուլիան:

ԷՆՈՒ. Ի՛նչ, տէր իմ:

ԱՆՏ. Մեռեր է ֆուլիան:

ԷՆՈՒ. Ֆո՛ւլիան:

ԱՆՏ. Մեռեր:

ԷՆՈՒ. Է՛հ, Տէր իմ, աստուածներուն գոհութիւն և գոհ մատուցէք: Երբ իրենց դիցապետութիւնք կը հաճին մարդու մը կինը իրմէ առնել, ատի ցոյց կուտայ աշխարհիս դերձակները, ադոր մէջ սա միւթարանքը տալով որ երբ հին հագուստները կը մաշին կը ըմնան, կ'ան հոգիներ նորը շինելու: Եթէ ֆուլիայէ զատ ա՛լ ուրիշ կին չըլլար, այն ժամանակ իրաւ կտոր կտոր կ'ըլլայիք, և ողբուլացի արժանի կ'ըլլար դիպուածը. այս վիշտը իր միւթարանքը իր գլխուն վրայ կը կրէ, հին շապիկը նոր ներքնագլխատ մը յառաջ կը բերէ, և վերջապէս սոխի մը բերելիք արցունքէն աւելին չարժեր այս ցաւը:

ԱՆՏ. Պետութեան մէջ անոր բացած գործը բնաւ չի հանդուրժեր իմ բացակայ մնալըս:

ԷՆՈՒ. Եւ Ձեր հոս բացած գործը առանց Ձեզի չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ Կէտպատրայինը որ ամբողջապէս Ձեր կենալուն վրայ կախուած է:

ԱՆՏ. Ալ թո՛ղ թեթեւ պատասխաններն: Մեր սպաններուն իմաց տրուի, Մըտադրածնիս: Մեր ճեպելուն պատճառը ե՛ս պիտի բանամ թագուհիին ու իր տարփոտ սիրտը ընեմ մեր մեկնելուն: Ձի ոչ միայն ֆուլիայի մահն, աւելի հզօր նկատումներով կը խօսի մեզ, այլ Հռոմի մէջ մեր բաղմաթիւ ջանահրնար Բարեկամաց նամակներն ալ շուտ մեր դարձը կ'աղերսեն: Սէքստոս Պոմպէ՛ կեսարի դէմ մարտահրաւէր կը խիզախէ Ու կը կանգնի իշխող ծովու: Մեր ժողովուրդը յեղյեղուկ Որոնց սրտին սէրը երբէք արժանիին չի կապուիր Մինչև որ ա՛լ իր արժանիքն անցած չըլլայ, ըսկըսեր է Մեծ Պոմպէտոն ու իր բոլոր յարգն ու պատիւ անոր որդւոյն վերարկել, որ անունով և ուժով վեր, աւելի վեր երկուքէն թէ՛ տոհմով թէ՛ կենցաղով, կը կանգնի Առաջաւոր պատերազմիկ, որուն ուժը՝ յառաջ գնալով երկրիս կողերը վըրանցի կրնայ բերել: Շատ բան աճման Ծայր տըւած է որ ինչպէս մազն երիվարին, դեռ հազիւ կեանք

Ունի , և ոչ [Թոյնը օձի *]: Ըսէ ամէն անոնց որոնք
Մեր հրամանին ներքեւ են [Թէ մեր կամքը կը պահանջէ
Փուլթով հոսկէ մեկնելնիս :

ԷՆՈՒ կը կատարեմ
(կը Բ-Կ-Կ)

Տեսարան Գ. — Նոյնը — ուրիշ սեռեակ
Կը մտնեն Կլեոպատրա , Ծարմիան , Իռաա եւ Ալեքսաս

ԿԼԷՈՒ. Ո՛ւր է ան :

ՇԱՐ. Չըտեսայ զինքն անկէ ի վեր :

ԿԼԷՈՒ. Գնա տես ո՛ւր է ,

Որի հետ է ու ինչ կ'ընէ : Ես չեմ զրկած քեզ , եթէ ան
Տրտում գտնես , ըսէ խաղի պարի մէջ ես , եթէ զըւարթ՝
Իմացուր [Թէ յանկարծ ինքզինքս տրկար զգացի , ու շուտ դարձիր :

ՇԱՐ. Տիկին , կարծես , եթէ խորունկ սէր ունիք վրան , նոյնը իրմէ
Գրաւելու կերպ չէք բռներ :

ԿԼԷՈՒ. Հապա ի՞նչ ընել պէտք է

Որ չեմ ըներ :

ՇԱՐ. Ամէն բանի մէջ կամքն ըրէք , բանի մը մէջ

Դէմ մի՛ գաք :

ԿԼԷՈՒ. Անմիտ խորատ . ան ատ կերպով ձեռքէս կ'ելլէ :

ՇԱՐ. Մի՛ փորձէք զինքն ատ կերպ այգչափ , իմ փափաքս է , մեղմացընէք .
Երկիւղ յաճախ ազդողը մեզ վերջն ատելի կը դառնայ .
(Անորմէս կը փոխէ)

Բայց տես կուգայ

Անտոնիոս :

ԿԼԷՈՒ. Տըկա՛ր , կոտորած կը զգամ ինքզինքս :

ԱՆՏ. կը ցաւիմ

Շունչ՝ յայտնութիւն տալու մտքիս . . . .

ԿԼԷՈՒ. Օգնէ , զիս տա՛ր , սիրելիդ իմ

Շարման , հիմա՛ պիտի իյնամ , ալ դիմանալ կարելի չէ .

Ձե՛ն տանիր մահկանացու կողերը :

ԱՆՏ. Բայց , սիրեցեալդ

Իմ [Թագուհի :

ԿԼԷՈՒ. Խնդրեմ , հեռուն կեցէք ինէ :

ԱՆՏ. Ի՞նչ կայ որ :

ԿԼԷՈՒ. Գիտեմ այդ նոյն աչքէն , լաւ լուր մը եկած է : Ամուսնացեալ
Կինն ի՞նչ կ'ըսէ — կրնաք երթալ : Իցի՛ւ երբէք գալու հրաման
Ձեզ տուած չըլլար : Թող ան չըսէ [Թէ ես եմ Ձեզ պահողը հոս :
Չունիմ Ձեր վրայ իշխանութիւն : — Անորն էք դուք :

ԱՆՏ. Քաջ գիտեն դիք . . .

ԿԼԷՈՒ. Օ՛ , բընաւ չէ՛ երբէք եղած [Թագուհի՛՝ ա՛յսպէս խորունկ

*) Հիմօրեայ նախապաշարում մը կ'ակնարկէ , որուն համեմատ կը հաւատայինք թէ ձիուն
մազը եթէ բոլոր ձգուի , կեանք կ'առնէ ու յետոյ օձի կը փոխուի :

Նենգուած՝ խարուած : Սակայն առջի օրէն տեսայ նենգութիւննե՛րը
Տընկըւած :

ԱՆՏ՝ Կէտո՛ւպատրա . . .

ԿԼԷՈ՝ Ինչո՞ւ ես Ձեզ գիտնամ իմըս
Ու ճշմարիտ հօգուով իմըս , թէպէտ երգուած ատեն դուք
Վերն աստուածնե՛րը սարսեցնէք գահերնուն վրայ , դուք որ ֆուլվեան
Խաբած էք : Օ՛հ , մոլեկան յիմարութիւն , թակարգուելի
Բերանարուղիս ուխտերով , որ երգուընցուած պահուն իսկ
Կը բեկանին :

ԱՆՏ՝ Իմ քաղցրագո՛յն թագուհիս :

ԿԼԷՈ՝ Ա՛չ , ո՛չ , ինչբեմ ,
Ձեր երթալուն մի՛ պատրուակ գտնել ջանաք : «Մընաք բարով»
Ըսէք՝ քացէք : Երբ դուք կենալ կ'աղերսէիք , ան էր ատենը
Խօսքերու : Երթալ չի կա՛ր այն ժամանակ : Յաւիտեա՛նն էր
Աչքերնուս մէջ՝ շուրթերնուս վրայ , երանութիւն՝ մեր կե՛ն
Յօնքերուն մէջ . մեր ո՛չ մէկ մասն այնքան ըստոր որ երկնքէն
Սերած չըլլար : Անոնք նոյնն են հիմա , կամ դո՛ւն աշխարհիս
Ամենէն մեծ գորագլուխը , սըտախօսի ամենէն մեծն ես դարձած :

ԱՆՏ՝ Ի՞նչպէս , տիկին :

ԿԼԷՈ՝ Կ'ուզէի որ ես քու հասակդ՝
Կերպարանքդ ունենայի : Կը գիտնայիր թէ սիրտ մը կայ
Եգիպտոսի թագուհւոյն մէջ :

ԱՆՏ՝ Մըտիկ ըրէ , թագուհի :

Ժամանակին հարկը հըզօր վայրիկ մը մեր փոյթ սպա՛սը
Կը հրամայէ , բայց իմ բոլոր սիրտըս Ձեր քով կը մընայ Ձե՛զ
Ըսպասարկու : Մեր Խալեոյ աշխարհն համա՛կ կը շողայ
Ներքին մարտի սուրերով : Սէքստոս Պոմպէ կը մերձենայ
Նաւահանգի՛ստը Հըռոմի : Ձոյգ հաւասար երկու առ տնին
Ջօրութիւններ հակառակող կուսակցութիւն կը ծընին :
Ան որ կ'ատուէր , ուժ կապելով նոր կը սկըսի մարդոց սէրն ալ
Իրեն կապել : Գատափետուած Պոմպէոսը , հօրը պատուովը
Մեծածոխ , արագ արագ մոռտ կը գործէ սիրտը անո՛նց
Արոնք ներկայ վիճակէն չե՛ն օգտաւորուած , որոնց թիւն
Սպառնալից է : Եւ այս անշարժ հանդարտութիւնն , յոգնած տաղտուկ
Հանգիստէ , կ'ուզէ ցընցուել որեւիցէ մէկ խօլ խիզախ
Փոփոխութեամբ . Իմ աւելի յատուկ պատճառս , այն որ Ձեր մօտ
Պէտք է իմ երթս ապահովէ , ֆուլվեոյ մահն է :

ԿԼԷՈ՝ Թէպէտ խեղքի

Պակտութենէ հասուն տարիքը չի կրնար զիս զերծ ընել ,
Գէթ զերծ կ'ընէ տղայութենէ : Կրնա՞յ իրաւ ֆուլվիա մեռնիլ :

ԱՆՏ՝ Մեռեր է , իմ թագուհիս :

Աչքէ անցուր աս ու երբ որ վերին հաճոյքդ ու պարապ ժա՛մըդ
Հանդիպին , կարգա տեսիր ի՞նչ խռովութիւն յուզած է ան .
Յետին պահուն՝ լաւագոյն : Տես ո՛ւր և ե՛րբ մեռեր է ան :

ԿԼԷՈ՝ Ո՛վ ծայրագոյն անվստահ սէր : Ո՛ւր են այն սուրբ ամաններն
Որ դուն պէտք է լեցընէիր դառնակըսկիծ արցունքներով :

Հիմա ես պարզ կը տեսնեմ, պարզ կը տեսնեմ Ֆուլվեոյ մահէն,
Թէ իմն ինչպէս պիտ' ընդունուի:

ԱՆՏ. Այ մի՛ վիճիք, պատրաստ եղիք
Մըտադրածնե՛րըս գիտնալու, որոնք հաստատ են կամ կ'իյնան,
Ինչպէս որ դուք խորհուրդ տաք: Յանուն Արակին որ Նեղոսի
Ցեխին կուտայ բեղմնաւորում, հոսկէ կ'երթամ ես քու զինուորդ՝
Սպասաւորդ, յարդարելով խաղաղութիւն կամ պատերազմ՝
Ինչպէս որ քու հաճոյքդ ուզին:

ԿԼԷՈ. Կորէ կապե՛րքս, Շարմիան,
Բայց թող մընայ: Ես շուտ կըզգամ տըկար ու լաւ: Նոյնօրինակ
է սիրելն Անտոնէոսի:

ԱՆՏ. Իմ թանկագին թագուհիս.
Գաղբեցուր ալ, և տուր ուղիղ վըկայութիւն անոր սիրոյն
Որ պատիւով դատաստանի կը կենայ:

ԿԼԷՈ. Այդպէս ըսաւ
Ինծի Ֆուլվեա: Կը խնդրեմ, անդին դարձիր, արցունք թափէ
Անոր համար, յետոյ ինծի հըրաժեշտի ողջոյնըդ տուր,
Ու ըսէ թէ Եգիպտոսին են արցունքներդ: Տեսնեմ, ընտիր
Կեղծողական մէկ տեսարան մը դերխաղա՛, ու կատարեալ
Պատիւի գործ վայն երեցուր:

ԱՆՏ. Պիտի արիւնքս բորբոքես,
Ալ հերիք է:

ԿԼԷՈ. Գեռ աւելի լաւն ընելու կարող ես, բայց ատ աղէկ
Յարմարցուցիր:

ԱՆՏ. Հիմա կ'երգնում թրրիս վըրայ...

ԿԼԷՈ. Եւ ասպարիզ:
Բարւոքում մ'ալ. բայց լաւագոյնը դեռ աս չէ՛: Նայէ՛, խնդրեմ՝
Շարմեան, ինչպէս այս Հերքիւլեան Հռովմայեցին կը վայլեցնէ
Իր փրփրած կատողութիւնը:

ԱՆՏ. Այ թողում Ձեզ, կ'երթամ, տիկին:

ԿԼԷՈ. Ազնուակիրթ տէ՛ր, միայն մէկ բառ:
Պարոն, դո՛ւք և ես պէտք է բաժնըւինք, բայց բանն ատ չէ,
Պարոն, դո՛ւք և ես սիրած ենք զիրար, բայց գործն հող չէ:
Ատ առէնը դուք քաջ գիտէք: Բան մըն է զոր կ'ուզէի...
Օ՛ մոռացումըս բուն իսկ Անտոնիոս մը դարձեր է
Եւ միտքս ամբողջ մոռցունք է:

ԱՆՏ. Ձեր վեհաշուք Տէրութիւնը
Թեթեւութիւնն իրեն ի սպաս բըռնած չըլլար, պիտի Ձե՛զ իսկ
Նըկատէի թեթեւութիւնն անձնաւորեալ:

ԿԼԷՈ. Ա՛հ քրտնաջա՛ն
Աշխատանք է այսպիսի թեթեւութիւն կրել բեռ սրտին՝
Այնքան մծախկ որքան կը կրէ գայս Ալեոպատրա: Բայց ինձ ներող
Եղիք, պարոն, քանի որ իմ վարմունքներըս ինծի մահ են,
Երբ Ձեր աչքին լաւ չեն գար: Ձեր պատիւը Ձեզ կը կոչէ
Հոսկէ մեկնել: Անոր համար դուք Ձեր ականջը խուլցուցէք
Անարգասատ իմ խօլութեանս, ու թող աստուածք Ձեզ հետ ըլլան:

Չեր թուրին վրայ նըստի գաինի՛ յաղթութիւն , ու որո՛րկ
Յաջողութիւն Չեր ոտքերուն առջև փըռուի :

ԱՆՏ

Երթանք , օ՛ն :

Մենք այնպէս կը մընանք ու կը հեռանանք որ թէև դուն
Հոս կը կենաս , ինձ հետ կ'երթաս , ու ես հոսկէ սուբալոփս իսկ
Քեզ հետ կը մնամ : Օ՛ն , երթանք :

Տեսարան Գ. — Հում — Կեսարի օուրը կը մտնեն
Հոկտաւիոս Կեսար , նամակ մը կարդալով ,
Լեպիսոս , ու իրենց հետեւորդները :

- ԿԵՍ. Կրնաք տեսնել , Լեպիտոս , և յետ այսու տեղեակ ըլլալ
Թէ Կեսարի բնիկ ընդարոյս մոլութիւն չէ ատել մեր մեծ
Մրցակիցը : Աղքատներն ինչն լուրն աս է : Չուկ որսալու ,
Գինարբուքի կը պարապի ու լամպարները գիշերուան
կը հատցընէ խաղ-ինծիդով : Ա՛չ աւելի առնական է
Քան Կլէոպատրա , և ոչ անկէ կանացի է Պտղոմեոսի
Թագուհին : Հագիւ թէ ունկընդրութեան ժամ տըւեր է
Եւ կամ շընորհ ըրեր իր միտք բերելու թէ ընկեր ունի :
Դուք ատոր մէջ պիտի գտնէք մարդ մը որ՝ պատկերացոյցն
է համօրէն թերութեանց որոնց մարդիկ կը հետեւին :
- ԼԵՊ. Պէտք չէ խորհիմ որ բաւական յուսութիւններ կան մըթագնող
Իր բոլոր բարի կողմերն : Իր քով թերոյթք այնպէս կը թուին
Ինչպէս բիծի՛րը երկընքի — ա՛լ աւելի հըրափալ
Գիշերուան սեւութեան քով , ժառանգական յաւէտ քան թէ
Ըստացիկ , բան մը զոր չի՛ կրնար փոխել քան թէ կ'ընտրէ :
- ԿԵՍ. Դուք չափազանց թոյլատու էք : Պահ մը շնորհներ թէ ծուռ բան չէ՛
Պտղոմէոսի անկողնին վրայ տապալտըկիւ , զուարճալիքի
Մը փոխարէն տէրութիւն մը պարգեւել , գերիի մ'հետ
Հաւատար նըստիլ ու փոխնիփոխ գաւաթ պարպել , ցորեկ լուսուն
Փողոցները գլորտըկիւ և կուռփի մրցման կենալ
Ծառաներու հետ որ քրտինք կը հոտին : Ըսենք թէ
Այս ամէնն իրեն վայլէ (զի հազուագիւտ իրօք պէտք է
Ըլլայ անո՛ր խառնուածքը զոր այս բաները չեն կարող
Սրատել) սակայն գարձեալ Անտոնիոս ո՛չ մէկ կերպով
Պէտք է չքմեղ ընէ իրեն ձախող կողմերն , քանի որ իր
Թեթեւութիւնն ա՛յնքան մեծ բեռ ու ծանրութիւն մեզ կրել կուտայ :
Եթէ լոկ իր պարապոյ ժամերը տայ հեշտութեանց , կշտապինդ
Յափրանքն ու՝ ոսկորներուն ցամքին ու ցաւ իրմէ տուգանք
կը պահանջեն փոխարէն , բայց վատնել ա՛յնպիսի ատեն
Որ թմբկաձայն կը քաշէ զինքն իր հեշտանքէն , ու այնպէս բա՛րձըր
կը գոչէ որքան իր դի՛րքն ու մերն ալ , այպանուիլ է
Ինչպէս մենք պատանին՛րը այպանել սովոր ենք , որոնք թէև
Խելահաս , փորձառութիւնը զոր ունին՝ գրաւ կը դընեն
Իրենց ներկայ հաճոյքին ու կ'ըմբոստնուն ասով առողջ
Դատումի դէմ :

(Կը ճո՛ւէ պարգո՛ւմբէր ճը)

ԼԵՊ.

ԱՏա նոր լուր :

ՊՏԳՄ.

Ձեր հրամաններն կատարուեցան .

Եւ ամէն ժամ, վեհա՛յր Կեսար, պիտի ստանանք լուր թէ ինչպէս կ'երթան գործերն : Պոմպէ հըզոր է ծովու վրայ, և կ'երեւի Սիրուած է անոնցմէ որ լոկ Կեսարի ահն ունէին Սրտերնուն մէջ : Գժգոհները նաւակայքերը կը դիմին , Եւ մարդոց բերանը խօսք կը շրջի թէ անիրաւուած է ան սաստիկ :

ԿԵՍ.

Ես գիտնալու էի այդքանն : Նախաւոր

Իրաց կարգին մէջ ուսուցուած է մեզի թէ ան որ է՝ Փափաքուած է մինչև ան եկած հասած է լինելու , Եւ ետ գարկած նուազած մարդը , սէր չի գտած մինչև սիրոյ Ա՛լ անարժան , կը սկսի պատկառ աղբել , երբ իր պակասը կը զգացուի : Սա մարմինը հասարակ , նրման տատան Գրօշի մը առուին վըրայ , գուրկ ջուրերու ածման նուազման Փոփոխումէն , մէկ մը յառաջ կ'երթայ մէկ մ'ետ , ինքըզինքը Շարժումով փրտեցնելով :

ՊՏԳՄ.

Կեսար, Ձեզի լուր կը բերեմ :

Մենեկրատ ու Մենաս , զոյգ մ'անուանի ծովահէններ Ծառայ ըրած են ծովի իրենց , զոր կը վարեն կը հերձուտեն Սմէն տեսակ ողնափայտով . քանի քանի ջերմ արշաւան Խտալիոյ հո՛ղը կ'ընեն . — ծովահայիաց սահմանները Վրան խորհելով կ'արիւնհատին , ու տաքըլուիս տըղամարդեր կ'ընդգզին : Նաւ մը դուրս ծայր չի կրնար աւլ , անմիջապէս կը բռնըւի , զի Պոմպէի լոկ անունը աւելի խիստ Հարուած կուտայ քան թէ կրնար իր պատերա՛զմը Գէմ գնողին :

ԿԵՍ.

Անտոնիոս , ձրգէ՛ հեշտոտ շուայտանքներդ :

Երբ դուն երբեմն Մոտենայէն ես վանուեցար , ուր սպաննեցիր Հիրտիուսն ու Բանսան երկու հիւպատոսներն , գարշապարիդ Քեզի սովը հետեւեցաւ , որուն գէմ գրիր ոգորեցար — Թէպէտ փափուկ կեանքով սընած — վայրենիին կրել կրցածէն Աւելի մեծ չարքաշուծեամբ . ձիւն մէկը դուն խըմեցիր , Ու դեղներես հոտած ջուր զոր անասունն իսկ հազարով կը մերժէր . քու փափուկ քիմքդ այն ժամանակ խելք կը դընէր Ամենաբիրտ ցանկին վըրայ ամենակոշտ լիլիկին : Այո՛ , նրման դուն եղնիկին , երբ ձիւնն համակ դալարիքը կը վերմակէ , ծաւին կեղեւն ըրիր ճարակ . Ալպեանց վըրայ Լուր ելաւ վրագ թե դուն կերար այլանդակ ձուկ , որուն նայելն իսկ նողկանքէ կը մեռցնէր , և այս ամէնն — վէրք է պատուիդ Որ հիմա ես աս կը խօսիմ — այնպէս արի զօրականի Պէս դուն տարիր , որ երեսըդ թեթեւ մը իսկ չըվըտիտցաւ :

ԼԵՊ.

Մե՛ղք , մե՛ղք իրեն :

ԿԵՍ.

Թող շո՛ւտ իրեն ամօթանքներն մըղեն տանին Ձինքը Հըռոմ : Ատեն է որ մենք երկուքնիս ինքըզինքնիս Ցուցնենք մարտի ասպարէզը : Եւ թող առ այդ իսկոյն խորհուրդ Մեզ գուճարի : Պոմպէոս յառաջ կ'երթայ մեր հեղգուծեամբ :

ԼԵՊ. Վաղը, Կեսար, պատրաստ կ'ըլլամ Ձեզ տալ ճշգրիտ տեղեկութիւնս
Ինչ հայթայթանք կրնամ ընել թէ՛ ծովու վրայ, թէ՛ ցամաքի,
Ներկայ ժամուն դէմը գալու :

ԿԵՍ. Մինչև այդ դիմաւորում
Նոյնը նաև իմ գործս է : Մընաք բարեաւ :

ԼԵՊ. Մընաք բարեաւ ,
Տէր իմ իշխան : Նոյն՝ ժամանակ ինչ որ հասնի Ձեր գիտութեան
Շարժումներու վըրայ հոս հոն , պիտի խնդրեմ որ զիս հաղորդ
Ընէք անոր :

ԿԵՍ. Բնաւ տարակոյս մի՛ ունենաք : Ես ատ իմ պա՛րտքըս
Կը ճանչնամ :

(Կը Բեհէն)

Տեսարան Ե, — Աղեփսանդրիս

Կէտպատրայի պալատը

Կը մտնեն Կէտպատրա, Եւրմիան, Իւսս եւ Մարդիան

ԿԻԷՈ. Շա՛րմիան ,

ՇԻԿԻՆ ,

ԿԼԷՈ. Հա՛ , հա՛ .

Մանրագոր *) տրուէր ինծի խմելու :

ՇԱՐ.

Ինչո՞ւ , Տիկին :

ԿԼԷՈ.

Որ քունի մէջ

Անցընեմ ժամանակի այս մեծ վիճն երբ Անտոնիոս բացակայ է :

ՇԱՐ.

Դուք չափազանց կը խորհէք անոր վըրայ :

ԿԻԷՈ.

ՕՏ , ի՛նչ մատնութիւն

ՇԱՐ.

Ո՛չ այդպէս . յուսամ , տիկին :

ԿԼԷՈ.

Հոս եկուր դուն , ներքինի Մարդիան :

ՄԱՐԴ.

Ձեր Տէրութեան

Հրամանն ի՛նչ է :

ԿԼԷՈ.

Հիմա լըսել չէ՛ քու երգըդ : Ներքինի մ՛

Ունեցածը ինծի հաճոյք չի զգացընելը : Բազդ ունիս որ

Անտոնիոսը ըլլալովըդ , քու աւելի ազատ խոհերդ

Եգիպտոսէն գուրս չեն սլանար : Ունի՞ս սիրոյ ըզգացումներ ,

Այո՛ , տիկին ազնուասիրտ :

ՄԱՐԴ.

ԿԼԷՈ. Իրօ՞ք :

ՄԱՐԴ.

Ոչ թէ իրօք, Տիկին, ո՛չ, զի կարող չեմ ընել բան մը որ պատուի դէմ

Ըլլայ իրօք ընելն ալ : Սակայն ունիմ կատարիչ զգացմունքներ

Ու կը խորհիմ Արէսին հետ Աստղիկին գործ դըրածին :

ԿԼԷՈ.

Օ՛ , Շարմիան , ո՛ւր կը կարծես

Թէ հիմա է անիկա : Ոտքի վրայ է թէ կը նստի ,

Կամ կը քալէ . կամ իր ձիուն վըրան է : ՈՏ երջանիկ

Երիվար , որ Անտոնիոսն ունիս բիւ : Քաջ վարուէ՛ , ձի՛ ,

Ձի գիտե՞ս թէ զո՞վ կը տանիս — կիսատլասը այս աշխարհիս ,

Սաղաւարտն ու դէնքը մարդոց : Խօսելու վրայ է հիմա կամ

Կը մըմնրէ՞ „Ո՛ւր է արդեօք հին Նեղոսի իմ օձըս“

Ձի ատ անո՛ւնը կուտայ ինձ : Հիմա ես զիս ամենահեշտ

*) Mandragora, քնարեւ բուսակ մը ծագմամբ հնարաւային եւրոպայէ , յետոյ Անգղիա
բերուած եւ բուսցուած :

Թոյնով մը կը սնուցանեմ: Վըրա՛ս խորհի, ես որ թուխ եմ
 Արեգին սիրատարիկ կըծուծներով, ու խորապէս
 Խորշոմուած ժամանակէն: Լայնաճակատ դու Կեսար,
 Երբ հոս էիր դեռ երկրիս վրայ, ինքնակալի համար ընտիր
 Պատառ էի, և մեծ Պոմպէ ոտքի կեցած՝ յօնքերուս մէջ
 Կը ճարակէր իր աչքերը, հոն իր նայուածքը խարըստած
 Պահել կ'ուզէր, ու հոգի՛ն աւանդե՛լ իր հոգիին նայելէն:

(Կը մտէ Ալէքսան)

ԱԼԷՔՍ. Աղջո՛ն, վե՛հ իշխողդ Եգիպտոսի:
 ԿԼԷՌ. Ա՛րչափ

Անըման ես Անտոնետոսի, սակայն անոր քովէն գալուդ,
 Քեզ այդ մեծ դեղն իր գոյնովն ոսկեզօծած է կարծես.
 Ինչպէ՛ս կ'երթայ իմ քաջարի Անտոնետոսը:

ԱԼԷՔՍ. Վերջին բանն որ ան ըրաւ, սիրեցեալըդ թագուհի,
 Համբո՛յր դրոշմեց, քանիցս անգամ կրկնելէ ետք հուսկ համբոյր,
 Արեւելեան այս մարգարտին — իր խօսքերը՝ սիրտըս գամուած՝
 Դուրս չեն գար:

ԿԼԷՌ. Լըսողութիւնս պէտք է անկէ կորզէ հանէ:

ԱԼԷՔՍ. Ագնի՛ւ ընկեր, ըսաւ ինծի, «Գնա ըսէ, հաստատասիրտ
 Հռոմայեցին այս գանձն ոստրէի կը յըզէ
 Մեծանուն Եգիպտոսի թագուհիին, որուն ոտից
 Առջև՝ դոյզըն այս նըւէրին իբր յարգարում, քանի՛ քանի՛
 Պետութիւններ պիտի կըցեմ մեծափարթամ իր գահին:
 Տիրուհի՛ պիտի կոչէ զինքն համօրէն Արեւելքը,
 Ըսէ՛ իրեն՝: Ու գլխովը նըշան ըրաւ, ու ծանրօրէն
 Ելաւ հեծաւ երկվար մը, չոր՝ աճառուտ՝ ասպազինուած,
 Որ խըլինջեց այնպէս բարձր որ իմ ըսել ուզածներս
 Անասնօրէն պապանձեցուց:

ԿԼԷՌ. Ի՞նչ, տրտո՞ւմ էր ան թէ զըւարթ:
 ԱԼԷՔՍ. Նըման տարւոյն այն առնին իբր մէջտեղն է տաքի, ցուրտի
 Ծայրերուն, ո՛չ տրտում էր ան ո՛չ զըւարթ:

ԿԼԷՌ. Ա՛, բարեկշիռ
 Բարքի խառնուածք, միտ դիր անոր, ագնիւ Շարմեան,
 Ամբողջ մարդն է ատ, բայց ինդրեմ, միտ դիր անոր: Տրտում չէր ան
 Զի ճառագել կ'ուզէր անոնց վրայ որ անկէ՛ իրենց նայուածքը
 Կը ձեւեն, զըւարթ չէր ան որ կը թուէր ըսել անոնց
 Թէ Եգիպտոս կը մընայ միտքն և ուշը՝ ուրախութեանը
 Հետ մէկտեղ, բայց երկուքին ճիշդ մէջտեղը: Ա՛հ երկնային
 Խառնուրդ բարի: Ըլլաս տրտում, ըլլաս՝ զըւարթ, երկուքին ալ
 Բուռն թափն այնպէս քեզի կը վայլէ, որպէս ուրիշ
 Ոչ մէկ մարդու: Հանգիպեցա՛ր իմ սուրհանդակ հանածներուս:

ԱԼԷՔՍ. Այո, տիկին, քըսան տարբեր պատգամաբեր: Ինչո՞ւ այդպէս
 Խուռն իրարու ետեւէ:

ԿԼԷՌ. Ավ որ ծընած ըլլայ այն օրն
 Որ ես մոռնամ մարդ զրկելու Անտոնետոսի, մուրող աղքատ
 Պիտի մտնէ հողը ան: Թուղթ ու մելան բեր, Շարմեան:
 Բարի եկար, ագնիւրդ իմ Ալէքսաս: Շարմեան, երբէ՛ք
 Սիրա՞ծ եմ ես Կեսարն այսպէս:

ՇԱՐ. Ա՛ այն արի Կեսարը:

ԱԼԷՈՒ Մէկ մ'ալ այդ կերպ շեշտ զընկուզ թող կոկորդը կենայ խղզէ :
Ըտէ՛ արի՛ Անտոնիոս :

ՇՄԲ. Բա՛շըն Կեսար :

ԱԼԷՈՒ Իսիս վրկա՛յ .

Ահռաները կ'արիւնեմ, եթէ նորէն Կեսարի հետ
Համեմատես այրերու մէջ ընարելագոյն իմ այրըս :

ՇԱԲ. Ազնիւ ներում՝ շնորհեցէք : Չեր եղանակն է որ կ'երգեմ :

ԱԼԷՈՒ Իմ խա՛կ օրերս : Երբ հասունցած չէր դատումըս : Ի՛նչ պաղ կ'ըլլար
Իմ արիւնըս , եթէ հիմա այն ատենուան պէս ըսէի :

Քայց օ՛ն , երթանք : Թուղթ ու մերսն բեր ինձի : Ան ամէն օր
Պէտք է ստանայ մէկ նոր ողջոյն , ապա թէ ոչ՝ ես Եգիպտոսն
Անմարդի կը դարձընեմ :

(Կը ԴԿԻՆ)

(Շարունակելի)

Թարգմ. Գ. ՓԱՌՆԱԿ

Ա Ռ Ա Ք Ե Լ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Պայքարը՝ քաղաքակրթութեան ու վայրենութեան միջեւ , եւրոպական ազատ մտքի եւ այլասերած Ասիականութեան մութ ոգւոյն միջեւ , պայքար դարաւոր ու անեղ , որուն ամենէն քսամնելի եւ վսեմ գրուագներէն մին եղաւ Ատտանայի ողբերգութիւնը , կը շարունակուի միշտ , մեծ տագնապի մը սուր ու վառ սաստկութեան յետոյ՝ հիմա խուլ ու զանդաղ խառնաշփոթութեան մը մէջ , ու պիտի շարունակուի միշտն ուր Որմիզը վերջնապէս յաղթէ Ահրիմանին :

Ու նորէն , այդ պայքարին մէջ , լոյսին համար կռուողներուն առաջին շարքը , խեղճ ու սքանչելի Հայն է որ կը տեսնենք : Արիւնլուայ , ջղակտոր , ամենէն լքուած , ամէն կերպ վասնզներով պաշարուած , նորէն ան է որ կը ներկայացնէ յառաջամարտիկ գունդին գլխաւոր ուժերէն մէկը , եթէ ոչ գլխաւորը : Կիլիկիան հողին վրայ հայ արեան հեղիզման կարմիր լոյսովն է որ աշխարհ տեսաւ , եւ ազատական Թուրքերուն իսկ ամենէն անկեղծները ըմբռնեցին թէ նոր ըսուած ընթրմին մէջ ի՛նչքան մեծ չափով կենդանի կը մնար հին ընթրմը , հին բարբարոս մտայնութիւնը , — եւ հայ չարչարանքի այդ յիշատակարանը՝ վայրագօրէն ապացուցանելով երբեմնի խարկանքը եւ իսկական լուրջ կռուի ու բարնորութեան պէտքը , պիտի նպաստէ անշուշտ Չարիքին դէմ մղուած մարտին աւելի արագ եւ աւելի հիմնական յաղթանակ մը ապահովելու : Աղէտքէն ի վեր , հայ ցեղին ամբողջ կեանքը , գործը , ճիգը՝ Արդարութիւն պահանջող աղաղակի մը մէջ կ'ամփոփուի . իր բոլոր ուժերը , իր բոլոր բերանները , իր պատրիարքը , ազգային ժողովը , մասուլը , իր խորհրդարանական ներկայացուցիչները , իր

կուսակցութիւնները կը պահանջեն սուտի , խարդախութեան , կողմնակցութեան հին քաղաքականութեան մէկգի դրուելը , աւաղակային ու գազանական բարքերու սանձումը , մարդկային արժանապատուութիւնն արատաւորող հրէշներու պատուհասումը , այսինքն ամէն ինչ որ անհրաժեշտ է՝ ոչ թէ միայն Հայուն լոկ ցեղային շահերը պաշտպանելու , այլ մանաւանդ Օսմանեան պետութեան իսկական վերանորոգման համար : Ի՛նչդեռ մանմտական ազատականներու ամբողջ աշխարհը՝ քանի մը ցանցառ գեղեցիկ բացառութիւններէ զատ՝ փոխանակ այդ ահաւոր աղէտքին սաղորդներուն հանդէպ որոշ ու անվերապահ զայրոյթի եւ զսկերուն նկատմամբ ասպետական պայծառ համակրութեան մը դիրքն առնելով ինքզինքը փառաւորելու եւ պետութեան մէջ՝ ազատականութեան գլխաւոր սպասարկուն ու մարտիկը ինքն իսկ ըլլալն ապացուցանելու , խրեցաւ երկղիմի , անվեհանձն , քողասէր քաղաքականութեան մը մանուածներուն մէջ , Հայ մըն էր , Պապիկեանը , որ՝ միմիայն իր առողջ , շիտակ ու քաջ հոգիին շարունակէ գեղեցկութեամբ՝ մէկ հարուածով ելաւ պատուել այդ փոքրոգի քաղաքականութեան ցանցը , եւ ստիպեց զամենքը ճշմարտութիւնը խոստովանելու , իր ձեռքովն իսկ բարոյապէս լիովին պատժեց՝ ամբողջ աշխարհի աչքերուն առջեւ՝ բուն ոճրագործները , եւ արժանացաւ Արդարութեան մեծ հերոսներու . սիեզերական Տաճարին մէջ իր անդրին ունենալու : Այսօր , Հայ մըն է դարձեալ , Դուրեան պատրիարքը , որ կը լրացնէ ինչ որ Պապիկեան սկսած էր . բարոյական պատիժէն յետոյ՝ կը պահանջէ իսկական պատուհասումը չարագործներուն . իր պատճառաբանուած ու ամուր հրաժարականը՝ մեծ արարք մըն է , արարք մը որով անգամ մը եւս Հայութիւնը՝ այդ պետին ձեռքով՝ Արդարութեան ճամբան մատնանիչ կ'ընէ Օսմանեան պետութեան ճակատագիրը նիւթապէս վարողներուն :

Հոյակապ դեր, բաղմամբ տանգ դեր, զոր գարեբէ ի վեր կը կատարէ՝ հալածանքի եւ արիւննորու մէջէն՝ հայ ցեղը, միշտ հաւատարիմ իր առաքելութեանը, որ է Արեւմտեան բարձրագոյն քաղաքակրթութեան փոխանցիչն ըլլալ Արեւելքի մէջ։ Մենէ ոմանք, նկատի ունենալով Հայուն նիւթական տկարութիւնը, կը կարծեն թէ այսպիսի առաքելութիւն մը ինքզինքին վերագրելը՝ զտառնցական մեծամոռութիւն մըն է լոկ։ Իսկ Եւրոպացիներէն քիչեր են որ ըմբռնած եւ գնահատած են այդ առաքելութիւնը, անոնց մեծամասնութիւնը տկար ու զփրազ փոքրիկ ժողովուրդ մը միայն կը տեսնէ մեր մէջ։ Եթէ նոյն իսկ իրաւ ըլլար որ մեր այդ յաւակնութեան մէջ ինքնախարէութեան բաժին մը կայ, եւ չեմ որ պիտի դատապարտէի այդ սփոփող, սրտապնդող, մեծցնող, ազնուացնող ինքնախարէութիւնը։ Անհանդուրժելի է, զգուելի է ընդունիլ թէ մենք ուրիշ բան չենք բայց անգոր, ողորմելի ժողովուրդ մը, իր խեղճութեամբ միայն շահեկան։ Առանց վեհ պատրանքի մը (illusion), այսինքն առանց Հաւատքի, ազգ մը ինչպէս անհատ մը՝ չեն կարող հասնիլ իրական մեծութեան։ Մեր ցեղին վիճակուած ազնիւ Առաքելութեան մը հաւատքը՝ կը լուսաւորէ մեր թշուառութեան արիւնտ ու մոխրապատ գրգռեցիկները եւ զանոնք ծիրանիէն աւելի թանկագին կը կայուցանէ։ Ինչ փութ որ աշխարհ՝ իր մեծամասնութեան մէջ՝ զեռ չիտեսնուր ու չ'ըմբռնուր մեր այդ Առաքելութիւնը։ Ատենով, Հրէաները՝ տկար, ըզքտուած, ջարդի ու գերութեան բոլոր արհաւիրքներն ու նուաստացումները ճանչցած ցեղ մըն էին, բայց իրենց աստուպանքներուն խորէն՝ անոնք միշտ հզօր ու հպարտ մնացին, ինքզինքնին աւելի մեծ հաւատացին քան զիրենք խոշտանգողները։ Իրենց մեծ բանաստեղծները, մարգարէները — անզրդուելիօրէն կը քարոզէին թէ այդ ցեղը բարոյական մեծ դեր մը ունէր կատարելու, — Աստուածութեան ու մարդկութեան միջեւ միջնորդի դերը, այն պահուն ուր այդ մարգարէները կ'արգէին իրենց խորիտ քերթուածները, աշխարհ կ'արհամարհէր ու կ'անգիտէր այդ ցեղը, բայց Հրէութեան բարոյական ուժը յաղթեց զինքն արհամարհող զօրաւորներուն։ Առաքելութիւնը որ երազով սկսած էր, իրականացաւ։ Բարոյական ուժը՝ մեծագոյն ուժն է։ Իր ամբողջ պատմութեան մէջ՝ Հայը, նիւթական ուժով յաճախ միջակ, բարոյական ուժով հարուստ, ըլլալն ապացուցած է։ Մեր հաւատքը մեր ցեղին Առաքելութեան վրայ լոկ պատրանք չէ ուրեմն։ Անցեալին մէջ ու ներկային, Հայը կը գտնենք մարդկային բարձրագոյն քաղաքակրթութեան համար կռուող, տառապող, զոհուող, Գաղափարի մը սիրոյն է որ մեր ժողովուրդը՝ գարեբու ընթացքին մէջ՝ չարչարուած ու յօշոտուած է։ Եթէ Քուրդին կամ ուրիշ ասիական ցեղերու պէս՝ նիւթական բիրտ ուժը միայն

փնտռէր եւ իր կողմէն հանգստութիւնը միայն ապահովել ջանկար, կը բաւէր որ ընդգրկէր տիրապետող ցեղերուն կրօնքը, իւրացնէր անոնց բարքերը։ Իր խեղալասէր հոգին նախընտրած է՝ տառապիլ, կանգուն պահելու համար բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մը դրօշը, եւ յաջողած է։ Նոր ժամանակներուն մէջ, կը տեսնենք Առաքելութիւնը աւելի յստակ, աւելի որոշ կերպով կատարուած Հայուն ձեռքով։ Լորիս-Միլիքեան մը Ռուսաստանի մէջ, Մելքոն խան մը Պարսկաստանի մէջ, Նուպար փաշա մը Եգիպտոսի մէջ, եւ ուրիշներ, այդ նոյն Առաքելութեան մեծ գրօշակիրները կը հանդիսանան, իսկ Տաճկաստանի մէջ, սկիզբէն ի վեր, եւ մանաւանդ վերջին յիսուն տարուան միջոցին, ահագին է Հայուն գերը։ Օսմանեան համալսարաններուն իր տուած եւրոպամիտ մեծ ուսուցիչներով, թուրք մամուլին ու թատրոնին իր բերած աջակցութեամբ, արեւմտեան գաղափարներու, ճաշակի, ճարտարուեստի եւ գեղարուեստներու թուրք աշխարհին մէջ տարածման ջանասիրութեամբ, սահմանադրական բեժիմ ընդգրկման մասին նախ իր ինքնուրոյն նախաձեռնութեամբ՝ յետոյ Օսմաններու միջոցաւ ուղղակի թելադրութեամբ թուրքերուն տուած իր դիւրութիւնովը, աշխարհիկ հայրենասիրութեան յղացման՝ փոխանակ իսլամ կրօնական ժողովրդի ըմբռնումին՝ թուրք երիտասարդութեան մէջ թափանցելուն իր կենդանի օրինակովն իսկ նպաստելովը, ու վերջ ի վերջոյ իր մարտիրոսներուն արեամբն ու իր փրփակեանտխսթներուն աշխոյժ գործունէութեամբ թուրք հին բեժիմին դէմ տիեզերական ասելութիւն յարուցանելու եւ զայն իսպառ մահուան դատապարտելու խորապէս օգնելովը, եւ իր ազատամարտ հերոսներուն յանդուգն ժեսթերովը՝ թուրք կտրիճներուն համար ընդհանուր ազատագրման համար յեղափոխական կորովի գործունէութեան մը ռահվիրան գտնելովը, Հայը՝ թուրք ազատականներուն հակառակապետական ընդվզման յաղթանակը պատրաստած՝ եւ Օսմանեան պետութեան մէջ սահմանադրական բեժիմին հաստատումը կարելի դարձուցած եղաւ։ Մեծ դեր, ազնիւ դեր, որուն համար հպարտ ըլլալու եւ մեր ցեղին վրայ հաւատք ունենալու իրաւունք ունինք։

Այդ հաւատքը պէտք չէ կորսնցնենք երբէք, մանաւանդ մեծ ազէտներէն յետոյ որ մեզ կը հարուածեն։ Կիլիկիան արհաւիրքներուն հանդէպ, միայն մեր Առաքելութեան այդ Հաւատքն է որ կարող է մեզի սիրտ տալ, ուժ տալ, միսթարանք տալ, եւ պահպանել մեզ՝ որպէս զի ցեղը կարենայ շարունակել իր դերը՝ իր փառքին եւ Արեւելքի օգտին համար։

* * *

Այս բոլորէն չեմ ուզեր որ հետեւցնեն — եւ տարիներէ ի վեր գրածներուս հետեւող մը

արդէն չպիտի հետեւցնէ — թէ հակամէտ եմ խրախուսելու սնամէջ յոխորտանքը, կոյր անխոհեմութիւնը, անտեղի եւ անժամանակ յանդգնութիւնները: Հայ ցեղին այս առաքելութեան վրայ հաւատքին մէջ չկայ ո՛չ յոխորտանք, ո՛չ ալ նիւթական աշխարհակալութեան գիտում: Բնազգական զգացում մըն է որ կը յայտնենք: Կառավարական երեւոյթներով հաստատուած: Թուրք ազատականները որ անցեալ տարի հանդիսաւոր յարգանք մատուցին հայ նահապետներու գերեզմանին՝ համարելով զանոնք ռազմիկներն օսմանեան ազատութեան, իրենք իսկ ընդունած եւ ազնուօրէն հուշակած եղան մեր ցեղին այդ Առաքելութիւնը: Այդ Առաքելութիւնը ոչինչ ունի թշնամական՝ ո եւ է դրացի ցեղի դէմ, այլ ընդհակառակն իր նպատակն է գերագոյն քաղաքակրթութեան մը բարեքը տարածել ամենուն վրայ: Նոյն իսկ այն օրը երբ այդ առաքելութիւնը լիովին կատարուած ըլլայ, Հայր ասով վերագտած պիտի չըլլայ իր երբեմնի քաղաքական զօրութիւնն ու անկախութիւնը: Պայմանները յայտնապէս անհնար կը կացուցանեն զայդ: Հայք ամբողջութեամբ որոշապէս հասկցան զայս՝ մասնաւորապէս Սամ. Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր, եւ անվերապահօրէն լծուեցան զուտ քաղաքակրթական ընդհանուր գործին: Հին ու Նոր Թուրքերուն ասիկա չսեռած չըմբռնած ըլլալնին՝ եւ կիրիկիոյ աղէտին մէջ չայկական անկախութեան ձգտումներ տեսնել կարծելին՝ իրենց թէ՛ խելքին թէ՛ սրտին անպատուաբեր արարք մըն էր: Հայը ուրիշ նպատակ չունի բայց եթէ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը լըջօրէն, հիմնովին, ամբողջապէս հաստատուած տեսնել Արեւելքի մէջ, իրեն եւ ամենուն բարեքին համար: Վարձատրութիւնը որուն կը սպասէ՝ այդ դերը կատարելով՝ բարոյական փառքն է: Ասիկա բացէիբաց ըսելով՝ յոխորտանք չէ, անխոհեմութիւն ալ չէ: Ա՛րայն թէ, ամուր մնալով հանդերձ ցեղին այս առաքելութեան խրոխտ համոզման վրայ, հոգինիս բարձր բունելով այդ մեծ դերին գիտակցութեամբը, պարտաւոր ենք դերին գործադրման եղանակին եւ միջոցներուն մէջ՝ դնել մեծ շրջանայեցութիւն, խոհեմութիւն, ճարպկութիւն, — յատկութիւններ որոնք չեն վտարեր կորովը, որուն ընդհակառակն ամենէն սուր ու արգիւնաւոր ձեւն են: Այսպէս պէտք է վարուինք, նախ որովհետեւ միայն այդպէսով ո եւ է գործի մէջ՝ կարելի է յաջողութեան յանգիլ, եւ երկրորդ՝ քանի որ մեր ցեղին նիւթական զօրութիւնը շատ փոքր է ու թշնամիները բազմաթիւ եւ հզօր, քանի որ լուրջ պաշտպան եւ օգնական գրեթէ ոչ ոք ունինք, ու կատարուելիք գերբ փափուկ ու դժուարին է եւ շատ մը անարգ բայց ուժեղ շահերու անպաստ, անհրաժեշտ է ո եւ է զգուշութիւն չինսոյի մեր գործունէութեան եղանակին մէջ, որպէս զի գործը տայ կարելի եղածին չափ աւելի արագ եւ առատ արգիւնք՝

կարելի եղածին չափ նուազ սաստկացնելով վտանգները որ մեզի կը սպառնան:

Կարենալու համար կատարել այդ վեհ դերը, Հայր պէտք է որ նախ ապրի, տեւէ, ուժ ունենայ, եւ պահպանէ իր ցեղային ինքնութիւնը, որուն մէջ իսկ կը գտնէ այդ դերին կատարման մղող բնազգական ներշնչումը եւ աւանդական մղումը: Պէտք է ուրեմն գիտնանք իմաստնօրէն լարել թէ՛ մեր յարաբերութիւնները մեր դրացիներուն հետ եւ թէ՛ մեր ներքին կեանքը, մեր նիւթական գոյութեան վրայ կախուած վտանգները հեռացնելու, եւ մեր ցեղային անհատականութիւնը եղծելու, տկարացնելու, հալեցնելու ձգտող արտաքին ու ներքին ազգակներուն դէմ մարանչելու համար:

Անկարելի է չընդունիլ, զժբաղդաբար, որ այդ խոհեմութիւնը, ճարպկութիւնը, « քաղաքակրթական զգացողութիւնը », որով մեր հոյրերը շատ հարուստ ցուցուցած են ինքզինքնին, պակսեցան մեր մօտ այս վերջին մէկ տարուան մէջ, ինչպէս արդէն պակսած էին մեր 13-20 տարուան յեղափոխական գործունէութեան մէջ: Ուսուցը տիրապետող եղաւ, առանց հեռաաւստութեան, գործնական ոգիի, պատշաճեցման անհրաժեշտ սկզբունքին ըմբռնման հետ միանալու: Եկեղեցիներու բեմէն երգեր, զինավարժութեան ցուցամուսնիներ, հայ թագաւորի պատկերներու մեծաչափով վաճառում, հայոց հին պատմութենէն քաղուած ողբերգութեանց ներկայացում, մեր յեղափոխականներէ ոմանց չափազանց ժխտալից արարմունքներ, այս բոլորը անտեղի էին, աւելորդ եւ երկու տեսակէտով վնասակար, նախ որ ժողովուրդին անշուշտ կը վատնուէին յուժպէտս, — որովհետեւ պոռալ կանչելը գործ տեսնել չէ, եւ լուրջն թանկագին էր կատարելու համար իսկական գործը, որ է ցեղին վերքերը դարմանել, ընդհ. վերանորոգման ջանքերուն լըջօրէն մասնակցել, եւ երկրորդ՝ որովհետեւ այդ բոլոր ծայրայեղ եւ անվերջ աղմուկը՝ զոր պետութեան բոլոր ցեղերուն մէջ միմիայն Հայերն էին այդպէս բարձրացնողը՝ պիտի նպաստէր անշուշտ խաւարի տարրերուն Հայոց դէմ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող հեռ սասակացնելու: Նոյն իսկ հայատեաց չեղող մահմետականներու մէջ սրանկողութիւն ու կասկած ծնուցանելու, եւ Հայոց դէմ դաւի մը յաջողումը դիւրացնելու: Ի՛նչքան անհրաժեշտ, անմիջական հարցեր կային մեր ներքին կեանքին մէջ կարգադրուելու, որոնք մնացին կամ կիսկաւարար, կամ առանց լուծման: Ի՛նչքան ջանքեր կարող էին, պէտք էին թափուիլ Հայոց կողմէ՝ մահմետական ցեղերուն միտքը լուսաւորելու, անոնց վարիչներուն վրայ բարոյապէս ազդելու համար, եւ չեղան: Հայերը հռչակուած են իբր Տաճկաստանի մէջ Թուրքէն յետոյ լաւագոյն թրքախօս ցեղը: Երբէք բոպէ մը չէր եղած աւելի պատեն՝

Թուրքերէնի այդ հմտութեան կիրարկումը օգտակար ընելու համար թէ՛ Հայոց շահերուն եւ թէ՛ պետութեան ու նոր բեփմին ընդհանուր շահերուն : Աւր էին մեր Թուրքագէտ գրողները , աստիարանները . Թուրք մամուլին մէջ քանի՞ յօդուած երեւցաւ Հայու ձեռքով գրուած , Հայ ազգին կողմէն ամբողջ մահմետականներուն խօսող , Միծաղելի էր տեսնել Թուրքերուն ուղղուած բազմաթիւ յօդուածներ՝ մերթ շատ նպաստամատոյց պարունակութեամբ , եւ զոր սակայն ոչ մէկ Թուրք կարգաց երբէք . պէտք չէ՛ր որ մեր խմբագրապետները իրենք իսկ այդ յօդուածներուն թրքերէն թարգմանութիւնը ուղարկած ըլլային Թուրք թերթերէն թերթերուն . պէտք չէ՛ր որ մեր Թուրքագէտ գրագէտները ողողած ըլլային Թուրք թերթերը՝ մահմետական հասարակութեան համար յատուկ գրուած յօդուածներով , — յօդուածներ՝ ո՛չ Ֆրանսական հրապարակագրութեան կարուկ , յարձակողական , կծու ոճով խմբագրուած , այլ թաքթով , ճապկութեամբ , համոզիկեր ու զգոյշ ոճով , ուր եւրոպական քաղաքակրթութեան բարեքները , Հայուն զերը Օսմանեան պետութեան մէջ՝ պիտի բացատրուէին Թուրքին , Քիւրտին՝ իրենց մատչելի , իրենց մտայնութեան մօտիկ , արեւելեան յանկուցիչ պատկերաւոր , առակախառն ատութիւններով : Օսմանեան խորհրդարանին մէջ մեր երեսփոխաններուն ամենքը բարի կամեցողութեամբ , ազգասիրութեամբ , ազատասիրութեամբ ատգործուած մարդիկ են , անոնցմէ մին՝ Զօհրապը՝ տաղանդով լեցուն , ցոյց տուին քաջութիւն , ազատամտութիւն , հմտութիւն . յայց ինձի կը թուի թէ չգիտցան կամ չուզեցին խօսիլ ինչպէս պէտք է խօսիլ Արեւելցիներու , եւ այն ալ մեծ մասամբ ազէտ Արեւելցիներու . խօսեցան որպէս թէ եւրոպական խորհրդարանի մը մէջ ըլլային . պէտք էր նախ եւ առաջ՝ հրապուրէին իրենց ունկնդիրները այնքան արեւելագրող՝ ճկուն , գրաւիչ ու թափանցող պերճախօսութեամբ մը , որ իրենց տարածելու զած գաղափարները անզգալի կերպով , անդիմադրելի կերպով սուղուէին մոգուած ուղեղներուն մէջ . Երանի՛ թէ գէթ այսուհետեւ Հայը կատարէ իր դերը այս ձեւով , որ ամենէն արդիւնաւորն է եւ անհրաժեշտը . պէտք է Թուրքէն աւելի Թուրքի պէս խօսիլ ու գրել՝ Թուրքին մտքին մէջ մտցնել ուղուած եւրոպական գաղափարները միեւնու համար յաջողապէս . ասոր համար՝ Հայուն չի պակսիր ո՛չ տաղանդ , ո՛չ ճկունութիւն . միայն պէտք ամէն վայրկեան աչքի առջեւ ունենայ Հայը թէ Տոճկաստանը Ֆրանսա չէ , այլ արեւելեան երկիր մը . ուր գրողն ու խօսողը իրենց դիմացն ունին՝ եւրոպական զարգացում ունեցող փոքրաթիւ հասարակութեան մը քով՝ անմայրածիր զանգուած մը նաարէտտին Լօճայով միայն սնած Ասիացիներու :

* * *

Թուրքայ հասարակութեան նիւթական գոյութեանը սպառնացող վտանգէն աւելի մեծ վտանգ մը՝ իր ցեղային կազմածքին քայքայման վտանգն է՝ նոյն իսկ ներքին տարալուծման հետեւանքով : Աւելի մեծ կը համարիմ այդ վտանգը , երկու պատճառով . նախ՝ որովհետեւ նորանոր ջարդերու եւ թալանի հաւանականութիւնը շատ նուազած է . կառավարութիւնը կարող է կասեցնել կոտորողներուն ձեռքը եւ պիտի կասեցնէ , որովհետեւ իր շահը այդպէս կը պահանջէ . եթէ մենք ալ մեր կողմէ զգուշ վարուինք , եւ աւելորդ ժխտով ու յոխորանքով նորէն պատրուակ չստեղծենք մութ տարրերուն եղեռնական գործունէութեան , նոր ողբերգութեանց պայթումը անհաւանական կը թուի բոլորովին . երկրորդ պատճառն այն է որ՝ նիւթական գոյութեան շատ աւելի կարեւոր է ազգի մը բարոյական գոյութիւնը . մարդկային հօտ մը՝ որ որոշ հոգեբանութիւն մը , ինքնատիպ մտայնութիւն մը , յատուկ խառնուածք մը , աւանդութիւններ , խոէալ մը չունի՝ ապրիւր է կամ ոչ , երկրորդական նշանակութիւն ունի մարդկային քաղաքակրթութեան բարձրագոյն շահերուն տեսակէտով . էականը՝ ընկերական կեանքին մէջ՝ իւրաքանչիւր ցեղի դարաւոր աւանդութիւններով կազմուած ինքնազրոյշ մարտական շէնքն է , որով ամէն մէկը իր յատուկ դերը կը կատարէ մարդկութեան մէջ : Այդ մեր ցեղային շէնքը վտանգի մէջ է , մեր մէջէն իսկ բղխող կարգ մը թերութիւններով՝ որոնք տարօրինապէս պիտի նպաստեն՝ եթէ տեսնու ազգայնամոլ Թուրքերու համաձուլման ծրագիրներուն :

Սեր այդ ներքին թերութիւններն են 1. Անուանարկման սիստեմի կիրարկում լրագրական պայքարի մէջ 2 կուսակցամոլութիւն . 3. Հակակղերական եւ հակաւանդական պայքար . 4. Անժամանակ ու սխալ հասկցուած ընկերվարականութիւն : Ասոնք նորութիւններ չեն , աւաղ . 15-20 տարիներէ ի վեր , մեր հայ ազգային-յեղափոխական գործունէութեան անբաժան ընկերները եղած են , եւ անոնք են զլիսաւոր պատճառը որ մեր «հայկական» դատը վիժեցաւ ու այսօր կը գտնուինք այնպիսի հանգամանքներու մէջ ուր մեր ամենէն կոկողավիզ յեղափոխական կուսակցութիւնները , ՅԱԳ յօդուածին , Մայիսեան ծրագրին կամ նոյն իսկ սպակեղորոնացման խօսքն իսկ ընել կարենալէ հետու , նոր ջարդերու առաջքն առնելու եւ Հայոց ո եւ է անկախութեան կամ ինքնօրինութեան փափագն անգամ չունենալը , հարազատ օսմանցի ըլլալը հաստատելու հեւ ի հեւ ջանքերով բրտննելու մէջ կը կեդրոնացնեն իրենց եռանդին մեծ մասը : Ըսենք — առանց արդարացիներու , եւ հազար անգամ աւաղելով — որ երէկ՝ գոնէ՛ կնճռոտ , անստոյգ , մութ կացութիւն մը կար մեր դիմացը . մեծ ջարդերուն արեւելքէն յետոյ՝ ազգը՝ շուարած , հաւաքական ջլխատէ մը բռնուած , պառակտուած , յիզա-

փոխակառուցելու հակայեղափոխականի բաժնուածու
Այսօր, կացութիւնը վարդապոյն չէ, բայց
աւելի որոշ է. օսմանեան սահմանադրութիւն
մը կայ որ իր սոկունութիւնը ապացուցուց
զիմանալով Համիտեան դաւին եւ Ատանայի
վիթխարի անպատուութեան. պաշտօնական
Յւրոպան, միջամտութեանց քաղաքականու-
թիւնը ձգած կը խրախուսէ ժէօն-թիւրքե-
րուն վերակենդանացման ճիգը: Այս նոր
կացութեան հանդէպ, պարտաւոր ենք այլ
եւս պայծառ, խոհական, գործնական քա-
ղաքականութիւն մը ունենալ մեզի համար,
որպէս զի ներկայ կացութեան մէջ ինչ որ
կարող է ըլլալ մեզ համար վտանգաւոր հե-
ռացնենք. ու անկից քաղենք ինչ օգուտ որ
կարելի է մեր ցեղին: Այլ յեղափոխականի եւ
հակայեղափոխականի երկպառակութիւն անի-
մաստ է: Ամենքը այժմ կը գործեն օրինական
հողի վրայ: Ատեն է որ ազգովին միահամուռ
եւ միտքան աշխատինք մեր ցեղին հանդէպ
մեր պարտքը կատարելու: Աւրեմն այսօր
ներկայ կացութեան մէջ մեր երէկուան յան-
ցանքներուն կրկնումը բացարձակապէս ան-
հասկանալի, անբացատրելի եւ աննրբելի է:
Վարդապետութեանց, թաքթիքի, խառնը-
ւածքներու, ճաշակներու սարքութիւն ըմ-
բանելի է: Բանակները անխուսափելի է եւ
բնական. բայց անձնական ասելութեանց
սանձարձակութիւն, վարնոց անարգական
բայտարութիւնները, կոպտու ու զոհերի անուա-
նորակում, ծեծկուք, պետական դատարան-
ներու առջեւ զուլումը հանրային գործիչ-
ներու միջեւ, ցաւալի է խորապէս. ու մեզ
ակարացնելու եւ օտարներուն առջեւ խայտա-
ւակ ու ծիծաղելի կացուցանելու միայն կը
ծառայէ. ու կան ճշմարտային վայրկեաններ
ուր ազգի մը բոլոր կուսակցական ու անհա-
տական վէճերը պէտք է կասին ընդհանուր
գերագոյն շահերուն հանդէպ. այդպէս ըրին
նոյն իսկ կրակոտ ու կուռասէր Ֆրանսացիք
երբ Մարտի հարցին առթիւ. քանի մը տարի
ստալ Կերմանիոյ հետ պատերազմի կրկնել
ծաղեցու պահ մը: Մեզի համար այլ վճռական
է ներկայ րոպէս. Օսմանեան պետութեան
համար նոր դարազրուի մը բացում է. ամ-
բողջ հին շէնքը սկսած է վերանորոգուիլ.
նոր շէնքին մէջ, ինչ պիտի ըլլայ մեր ցեղին
սեղը, զիրքը, սպառան. հարցը ցեղային,
հաւաքական է, եւ ո՛չ կուսակցական. ամբողջ
Հայութիւնը՝ մէկ մարդու պէս՝ պէտք է միու-
թեամբ գործէ, իր դիրքը ձգէ, իր շահերը
պաշտպանէ, իր տպագրան ապահովէ:

Պէտք իսկ չկայ ուրեմն լացատրելու թէ
այս պայմաններուն մէջ ինչքան անհարկի,
անխմաստ ու ֆրասակար բան է նսեւ « կու-
սակցամոլութիւնը »: Բնական է որ ամէն
կուսակցութիւն ինչպէս ամէն անհատ, փա-
ռասիւրէ կարելի կըլսեն չափ շատ օգուտ տալ
իր ազգին բայց զօռով ամէն բանի մէջ քիթը
խօթել, ամէն բան ինք ըրած ըլլալու յա-
ւակնել. թոյլ չտալ որ ս եւ է բան կատարուի

առանց իր միջամտութեանը, իր վէթօյին,
խանգարել ուրիշին գործը՝ երբ իր մասնակ-
ցութիւնը չկայ հոն, ինքնագլուխ տնօրինու-
թիւն ընել այնպիսի հարցերու մէջ ուր ազ-
գին ամբողջութեան հաւանութիւնը անհրա-
ժեշտ է, ազգին գերագոյն ներկայացուցիչ
համարիլ ինքզինքը՝ ազգին մէկ գործօն մասն
ըլլալով լոկ, — ասիկա կուսակցամոլութիւն
է, եւ դատապարտելի է ինչպէս ամէն մոլու-
թիւն: Հեղինակութիւն վաստկեցողը՝ գործով
ձեռք բերուած արդիւնքն է, եւ այդ արդիւն-
քին ծնցուցած սէրն ու համակրութիւնը.
զօռով կարելի չէ սիրուիլ:

Հակակրկիտական ու հակաանդակական պայ-
քարը, որ վերսկսած է ամենատղայական ու
ամենավտանգաւոր ձեւով, ինչպէս եւ « գրքա-
կան » ազատամտութեան, « տիրացուական »
ընկերվարականութեան « իմաստակախար »,
հին ցաւ են. գոնէ 20 տարուան հնութեամբ,
սատոյց մասին Անահիթի ընթերցողները գիտեն
թէ ո՛րքան անպահանջ գրած եմ. Բնակարգ-
րականութիւնը եւ հակակրկիտականութիւնը
մեր ազգային արդի հանգամանքներուն մէջ
բերել մտցնելը՝ այնքան պատշաճաւոր ու
գործնական է որքան Ես. քիմացիներուն ըզ-
գեստները Եգիպտոսի բնակիչներուն հագցը-
նելը: Ինչ որ կը բնորոշէ մեր այեւոր կամ
նորեկու « նոր-սերնդականները », ազատա-
մտութեան ծայրայեղ խանդավառութիւն մը
չէ այնքան (ատիկա նորէն գեղեցիկութիւն մը
պիտի ունենար), այլ պարզ խելքի պակաս,
ողջմտութեան, տրամաբանութեան, զատու-
ղութեան, իրականութեանց ճշգրիտ բմբռնման
անկարողութիւն, գիտական սպիւ — որուն
անստուով կ'երգնուն — բացարձակ բացակայու-
թիւն: Խրիմեանի իր կաթողիկոս ցոյց տուած
թերութիւնները մատնանիչ ըրած էի. Անահիթի
նստորոգ մէկ յօդուածովս, եւ յոյս յայտնած
որ Կամբրիան իբր Հայրապետ կարգ կանոն
պիտի դնէ էջմիածնայ միաբանութեան եւ
ամբողջ հայ եկեղեցական գործերուն մէջ. արդ,
Թիֆլիսի ընկերվարական Դործ թերթը ստոր
ի պատասխան, կ'ենթադրէ որ ես կը սպասեմ
Իվմիրլեան Հայրապետէն » իրեն մի միջային
(mythique ըսել կ'ուզէ) անձնատրութիւն դար-
ձնել. ոչնչացնել հոգեւոր պաշտօնեաների
ընտրութեան կարգը, Խրիմեանի հրատարա-
կած սահմանադրական կոնդակները մեր եկե-
ղեցական սեփականութիւնների կառավարման
եւ մեր կուլտուրական-գարոցական հաստա-
տութիւնների վարչութեան վերաբերմամբ,
ստեղծել կղերական բռնապետութիւն փողո-
վրդի վրայ եւ ձգտել էջմիածնի « սուրբ »
միաբանների եւ նրանցից էլ աւելի « սուրբ »
մեր տէրութիւնների տիրապետութիւնը հաստա-
տելու մեր բոլոր այն կուլտուրային հաստա-
տութիւնների վրայ, որոնք չփութում են հայ
հոգեւորականութեան իրական արածնու-
թիւնների շրջանի հետ » !!!: Եթէ տարրական
հասկացողութեան պակաս չէ, ինչ է աս.
չէ՞ որ Խրիմեան անօրինապահ, քմահաճ,

ինքնակամ, « հակառահմանադրական » սպուլ հայրապետ մը եղած է. այդ կոնդակները, զոր ուրիշներ իրեն տուն տուն, ըսածիս հակառակը չեն ապացուցաներ. իր գործերը պէտք է ի նկատի ունենալ, եւ ոչ թէ կոնդակները. Իգմիրիան ինքզինքը միշտ յայտնած է գերազանցապէս օրինապահ, սահմանադրական գործիչ, եւ այդպէս ալ պիտի մնայ իբր հայրապետ, պիտի գործէ ժողովուրդին կամքին համաձայն, բայց « ժողովուրդին » եւ ոչ այս կամ այն կուսակցութեան, եւ մնալով երկիւղած պահապան ազգային այն աւանդութեանց որոնց պէտք ունինք մեր ցեղային ինքնուրուէնութիւնը չկորսնցնելու համար : Ասկից ի նչպէս կարելի է հետեւցնել « կղերական բռնապետութեան ստեղծման » ցանկութիւն : Կա՞յ աշխարհիս մէջ ժողովուրդ մը որ մեզի չափ գուրկ եւ ազատ ըլլայ « իսկական կղերական բռնապետութենէ » : մեր ազգային կեանքին պաշտօնական աթոռներուն վրայ կղերականներ կը դնենք, որովհետեւ ուրիշ կերպ չենք կրնար ընել, բայց այդ կղերականները ազգին ամբողջութեան քուէովը կ'ընտրուին, եւ կը կատարեն դեր մը — հասկնալու է զայս — որ աւելի աշխարհական է քան միստիքական : Մեզ արքայութիւն առաջնորդելու համար չէ որ Իգմիրիանը կաթողիկոսական գահուն վրայ դրինք եւ Դուրեանը պատրիարքական աթոռին, այլ որպէս զի՛ մին, ամբողջ հայ ժողովուրդին հետ, միւսը՝ թրքահայ հասարակութեան ներկայացուցիչ երեսփոխանական ժողովին հետ՝ մեր ազգին գործերը վարեն, շահերը պաշտպանեն, մեր յառաջգիւծութեանը աշխատին. վեղար մը ունենալուն համար՝ հաւատաքննիչ հարձակոյններ պէտք չէ համարել մեր կղերականները, մեր ազգային կազմակերպութեանց մեր ձեռքովն իսկ ընտրուած նախագահներն են. Ինչո՞ւ կոտրել իրենց վարկը, իրենց դիրքը, զոր մենք առած ենք իրենց եւ որուն պէտք ունինք մեր ցեղային շահերուն համար : Գալով ընկերավարականութեան, պէտք կ'ա՞յ հարիւրերորդ անգամն ըլլալով կրկնելու թէ, ազգովին ջարդի ու ձուլման վտանգի ենթարկուած ցեղի մը մէջ զալ Մարքսեան կրօնքը քարոզել, ու հասարակաց վտանգին դէմ միանալու պէտք ունեցող տարբերուն մէջ նոր պառակտումներ ստեղծելը ի՞նչքան անխելք ու մեասակար է : Այս բոլորին վրայ՝ բարեբխտաբար պոլսահայ մամուլին մեծամասնութիւնը, մասնաւորապէս Բիւզանդիոն, Չայն-Հայրենեաց եւ Հայրենիք, կը գրեն յաճախ, ու այդ սխալ եւ անբնական ձգտումներուն դէմ կը մղեն ողջամիտ ու զօրեղ պայքար մը, որ կը մաղթեմ ու կը յուսամ՝ յաղթանակով պսակուի : Հայրենիք, որուն վերերեւումը ամենամեծ ուրախութեամբ ողջունեցին անշուշտ այն բոլոր Հայերը որ չեն մոռցած ինչ դեր որ ան կատարեց ատենով մեր ազգային ու գրական կեանքին մէջ, յստակ ոճով մը եւ ուժեղ տրամաբանութեամբ, կ'աշխատի իրերը ցոյց

տալ ինչպէս որ են, ամէն բան իր տեղը դնել, կարգը եւ հաւասարակշռութիւնը՝ որ խախտուած են մեր մէջ՝ վերահաստատել : Հայրենիք մասնաւորապէս ի վեր հանեց — եւ այդ շատ կարեւոր է, թէպէտ ցաւալի՛ որ այդքան բնական բան մը ի վեր հանուելու պէտք ունենայ — անհրաժեշտութիւնը որ կայ մեր պատրիարքարանին ու ազգային ժողովին հեղինակութիւնը՝ իբր ամբողջ ժողովուրդին կամքին բղխումը՝ բարձր պահելու՝ եւ է մասնաւոր կազմակերպութենէ : Ամէն այն Հայերը որ ազատամտութեան չափ կը սիրեն նաեւ գործնական ոգին եւ Քարլ Մարքսէն աւելի կը սիրեն իրենց մայր-ազգութիւնը ու բանուրութենէն աւելի՛ այն մեծ պատմական բանուրը որ Հայ ազգ կը կոչուի, պէտք է ուժ տան այդ պայքարին, խմբուին ողջամիտ ու ճշգրտեալ այդ հրապարակագիրներու տարածած գաղափարներուն շուրջը, եւ հանդարտօրէն, մեթոտով, կորովով ու խելքով՝ աշակցին առաջնորդելու մեր ցեղին ալեկոծ, կոտորած նաւակը դէպ ի անքոյթ ափունքներ :

Այդ պայքարին մէջ, կայ սակայն նկատուելի կէտ մը որ կարեւոր է. եթէ մեր մէջ այդ անբնական, արուեստական, անգործնական ձգտումները մտած, մեր ազգային գործունէութիւնը խաթարած ու չեղեցուցած են, յանցանքը զանոնք ընդգրկող փոքրամասնութեանը չէ, այլ հայ ազգին մեծամասնութեանը, որ բնազգով, դաստիարակութեամբ, շահերով՝ ողջամիտ ուղղութեան կողմնակից ըլլալով հանդերձ՝ քսան տարիէ ի վեր մնաց անտարբեր եւ չօգնեց այն խումբերուն կամ անհատներուն որ կ'ուզէին հակադրել այդ բռնազրօսիկ եւ անիմաստ ձգտումներուն դէմ :

Օսմանեան Սահմանագրութեան հուշակումէն ի վեր՝ այլեւս արգելք ու վախ ալ չկայ գործելու. ամէն Հայ կարող է այժմ, հետեւաբար եւ կրկնապէս պարտաւոր է հրապարակ նետուիլ, կազմակերպութեան մը մաս կազմել, ուղղութեան մը ջատագով եւ աշակից ըլլալ : Հայոց հարիւրին իննսուներկու ոչ հակակղերական է, ոչ Մարքսեան. ողբալի չէ՞ որ այդ ստուար զանգուածը չզգայ իր պարտականութիւնը հանդէպ ինքզինքին, չզգայ մանաւանդ իր զօրութիւնը՝ որ ցարդ անգոյ էր որովհետեւ չգործածուած, ու տիրական չդարձնէ՞ գործելով իր ըմբռնումը, իր կամքը : Քանի որ սահմանադրական ժողովուրդ մըն ենք, պէտք է մեծամասնութեան կամքը յարգուի. բայց այդ մեծամասնութիւնն ալ պէտք է գիտնայ իր կամքը յարգել տալ : Երբ իրերը իրենց բուն տեղը զան դասաւորուին, երբ հայ մեծամասնութիւնը իր շահերուն տէր ու վարող կանգնի, այն ատեն ոչ մէկ վտանգ կամ անպատեհութիւն կայ որ հայկական կեանքի համայնապատկերին մէկ անկիւնը՝ մենք ալ ունենանք խմբակներ որ հակակղերական ըլլալ կ'ուզեն կամ Մարքսի քարոզները տարածել :

Բոպէն վճռական է՝ ըսի : Վերանորոգ կազմակերպուող սահմանադրական օսմանեան պե-

տուժիւնը կը գտնուի այն կազուղ վիճակին մէջ զոր ունին գեռ տաք՝ մարմինները , եւ որով կարող են ստանալ՝ կարծրանալէ առաջ՝ այն ձեւը զոր գէթ երկայն ատենի համար՝ մեծ գծերու մէջ պիտի պահեն: Հիմակ է ատենը որ մենք ալ աշխատինք տալ նոր կարգուսարքին՝ այն ձեւերը որ անհրաժեշտ են մեր ցեղային շահերուն պահպանմանը: Յեղափոխ շահ ըսելով մենք ո՛չ անկախութիւն , ոչ իսկ ինքնավարութեան ձգտում կը հասկնանք , — եւ ասիկա պարզապէս ու միայն որովհետեւ կարելիութիւն չկայ , Թուրքերը ամենէն տղայամիտ մարդիկը ըլլալու են վախնալու համար այսպիսի պատահականութենէ մը զոր Համիտին սփրնիւրը եւ մեր սխալները անհնարութեանց սահմանը նետեցին . միակ կարելիութիւնը՝ օտար գրաւումն է . եւ ատիկա պիտի ըլլայ եթէ Թուրքերը շարունակեն ոճիրի ևսլափախանութիւնը: Ուրեմն մեր գիրքը պարզ , յստակ , ուղղամիտ է՝ Թուրքերուն հետ: Այս այսպէս ըլլալով , մենք կրնանք , եւ պարտինք , որոշ խօսիլ Թուրքերուն , ու բացէ ի բաց ըսել հետեւեալը . « Մենք հայկական թագաւորութիւն կազմելու միտք չունինք , որովհետեւ անկարելի է : Մենք , Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերս , Օսմանեան պետութեան մաս կը կազմենք եւ պիտի կազմենք որքան ատեն որ օտարը մեր կամքէն անկախ պատճառներով՝ չգայ մեզ բռնադատելու ուրիշ պետութեան մը մաս կազմելու: Մենք շահ ունինք Օսմանեան պետութեան գորացումին մէջ , եթէ այդ պետութիւնը պիտի մնայ Արգարութեան , Բաղադակութեան ճամբուն վրայ : Բայց մենք Թուրք չենք , եւ չպիտի ըլլանք , չենք կրնար ըլլալ , ինչպէս որ վարդը կաղնի չիկրնար ըլլալ : Դուք Թուրք էք եւ Օսմանցի , մենք Հայ ենք եւ Օսմանցի : Հայ մնալին մեզ ճարգիլեր հաւատարիմ ու անձնուէր Օսմանցիներ ըլլալէ : Ունինք լեզու մը , պատմութիւն մը , դարաւոր գրականութիւն մը , աւանդութիւններ , եւ ցեղային կազմակերպութիւն մը . ատենը պիտի պահենք . Միտհայթ փաշայի Սահմանադրութիւնը կը խօստանար անոնց ամբողջական պահպանումը : Թուրքիան պիտի ըլլայ Աւստրիա մը եւ ո՛չ Ֆրանսա : Իրար չխաբենք , Նիւթապէս մենք սկիւր ենք , կարող էք մեզ ջարդել , բայց չէք կարող ջրնջել մեր ցեղային ինքնութիւնը , զոր հին Ասորեստանցւոց օրերէն ի վեր պահպանած ենք: Ձեր շահն իսկ կը պահանջէ որ այդ կարգի դժուարութիւններ չյարուցանէք : Հիմակուց որոշապէս հասկնանք իրար , եւ համաձայնինք: Այդ ձեւով լայնամիտ ու վեհանձն համաձայնութիւն մը այս պետութիւնը դէպ ի մեծութիւն եւ փառք կրնայ առաջնորդել : »

Այսպէս պէտք է ըսենք Թուրքերուն՝ ազգսփին , եւ աչքերնին ամէն բոլոր պէտք է յառած պահենք երկու ամենակարեւոր կէտերու վրայ 1. Մեր ազգային սահմանագրութիւնը՝ պատրիարքարանով , երեսփոխանական ժողովով , գաւառային ժողովներով , եւ 2. Մեր գարոց-

ները : Գուրեան պատրիարքին հրաժարականը՝ Ատանայի խնդրին մեծագոյն պատասխանատունը լուրջ պատժումին չեմկարծեր որ յանգի , — այն պարզ պատճառով որ այդ պատասխանատունները հաւանականօրէն կարծուածէն աւելի շատ են , եւ ենթադրուածէն աւելի բարձր տեղեր թառած . բայց այդ հրաժարականը , ի բաց առեալ որ արդարութեան ընդհանուր սկզբունքի մը ի նպաստ գեղեցիկ ժեսթ մը ըլլալովը պիտի մնայ իբր բարոյական մեծ պարբ մը , սա արդիւնքն ալ ունեցաւ որ պատրիարքարաններու իրաւասութեանց սահմանը ճշդելու հարցը սեղանի վրայ դրաւ : Կառավարութիւնը եւ օսմ . քոմիթէն պատրիարքները կ'ուզեն կոր նկատել իբր զուտ կրօնական պետեր — այս մասին , աւա՛ղ , շատ համաձայն են մեր մարքսեան հակակրեական նոր-սերնդականներուն հետ , եւ չեն ուզեր կոր անոնց իրաւունք ճանչնալ իրենց ցեղին կառավարութեան հետ ունեցած կրօնական հարցերուն միջամտելու : Արդ , կառավարութեան եւ երթուրք քոմիթէին պէտք է յիշեցնենք որ պատրիարքը թրքահայոց կրօնական պետը չէ միայն , այլ սուլթանական իրաւէով ճանչցուած ու վաւերացուած եւ այսօր Օսմ . Սահմանադրութիւնէն ալ ընդունուած թրքահայ ազգային երեսփոխանական ժողովին նախագահը , այդ հանգամանքով ան իրաւունք ունի՝ շատ ծանրակշիռ պարագաներու մէջ՝ իրաւական չհամարիլ օսմանս եան երեսփոխանական խորհրդարանի հայ երեսփոխաններուն ո եւ է գիմումը կամ բողոքը , եւ ինքն իսկ իբր գերագոյն ներկայացուցիչը թըրքահայ հասարակութեան՝ գիմում ընել , բարեխօսել , բողոքել կամ հրաժարիլ յանուն թրքահայ հասարակութեան շահերուն : Մայրայիկ ու նորերուկ բան մը չէ մեր ուզածը , այլ յարգումը մեր ազգային սահմանագրութեան , եւ այդ սահմանագրութեան բացարձակ պահպանումը այնպիսի հարց մըն է որուն վրայ նշանակեցի մը չափ պիջում չենք կրնար ընել :

Գտնք մեր գարոցներուն . կառավարութիւնն ու Ե . Թ . Բոմիթէն կ'ընդունի կոր ցեղային վարժարաններուն պահպանումը ցեղային լեզուի տիրապետմամբ՝ միմիայն նախնական կրթութեան համար : Մեր երկրորդական վարժարաններուն համար՝ ըսած չունին գեռ որ պէտք է փակուին , բայց հաւանական է որ անոնց վասնգ սպաւնայ . կ'ըսեն կոր առ այժմ թէ մեր երկրորդական վարժարաններէն շրջանաւարտ ելլողները չպիտի ընդունուին կառավարական պաշտօնի եւ թերեւս իսկ օսմանեան համալսարան անոնց մուտքն ալ դժուարացուի , որպէս զի ոչ-Թուրք տղաքը ստիպուին կառավարական երկրորդական դպրոցները յաճախել : Ասիկա ամենէն էական հարցն է , որուն վրայ ոչ միայն Թրքահայոց , այլ աշխարհիս չորս միլիոն Հայոց ուշադրութիւնը պէտք է լարուի այս պահուս : Անցեալ տարի Պոլիս քանուած միջոցիս , Օսմ . խորհրդարանին Պոլսէն ընտրուելիք հայ երեսփոխաններուն համար ծրագիր մը պատրաստող խորհրդակցական ժողովներուն մէջ , որոնց պա-

տիւ ունեցայ մասնակցիլ, այդ հարցին վրայ երկարօրէն փիճուեցաւ, եւ մեծամասնութիւնը յանգեցաւ՝ յանուն սխալ ազատականութեան՝ այնպիսի եզրակացութեանց որ վտանգաւոր են ըսալ իս. այդ եզրակացութիւններն էին հետեւեալները. 1. Կառավարութիւնէն պահանջել մեր հայկական դպրոցներուն համար պետական նպաստէն բաժին, ի փոխարէն կրթական տուրքին զոր կը վճարենք. 2. Պետական նախակրթարաններուն եւ երկրորդական վարժարաններուն մէջ պահանջել հայերէն լեզուի ուսուցում. 3. Հայոց դպրոցներուն մէջ նախակրթութիւնը պիտի կատարուի մայրենի լեզուով՝ որովհետեւ մանկավարժական տեսակետով այդ աւելի զիւրութիւն կ'ընծայէ մանուկին: Երկրորդական վարժարաններուն հարցը կը մնար հոն տարտամ, երկգիմի ձեւի մը մէջ թարգմած: Ասոնց դէմ՝ ինչքան որ կը յիշեմ՝ երկու հոգի միայն բողոքեցին, Պ. Պետրոս Հալաճեան եւ այս սողորդ գրողը: Կը կըզնեմ հոս ինչ որ ըսի այն ատեն: Մեր ցեղային նախակրթարաններն ու երկրորդականներն ունենալը՝ մանկավարժական տեսակէտներու պէտք չունի ինքզինքն արգարացնելու համար, մեր անկապտելի իրաւունքն է՝ դարերէ ի վեր պետութեան ճանչցուած, եւ մեզի համար՝ օրին ու ջուրին չափ անհրաժեշտ. անոնք մեր պատրիարքարանին ու ազգային ժողովին ղեկավարութեան տակ են, եւ հայ ազգը կը պահպանէ զանոնք ու պիտի պահպանէ միշտ իր դրամովը. կառավարութիւնը բացարձակ իրաւունք ունի հսկելու անոնց վրայ, անոնց ծրագիրը եւ ուսուցումը քննելու. եւ մենք որովհետեւ ոչ մէկ միտք ունինք զանոնք հակապետական գաղափարներու բոյն դարձնելու, կ'ընդունինք ամեն հսկողութիւն ու վերաքննութիւն. բայց կառավարութիւնէն նպաստ չենք ուզեր, որպէս զի ատով պետական վարժարաններու հանգամանք սուած եւ անոնց յարաբերական ինքնուրոնութիւնը ատով մեր իսկ նախաձեռնութեամբ փճացուցած չըլլանք. մեր կրթական տուրքին փոխարէն՝ կառավարութիւնը մեր աշակերտները պէտք է ձրիապէս ընդունի, ինչպէս թուրք ուսանողները, պետական համալսարաններուն մէջ. այդ բաւական է: Մեր օտնուց իսկ հաւաք, մենք մեր նախակրթարաններուն ու երկրորդական վարժարաններուն ծրագիրը պիտի պատշաճեցնենք պետական նմանօրինակ հաստատութեանց ծրագրին՝ ի բաց առեալ ինչ որ կապ ունի մեր ցեղային մտածակման, իսկ թուրք լեզուն, գրականութիւնն ու պատմութիւնը պիտի ուսուցանենք եթէ կարելի է՝ աւելի խնամքով քան պետական վարժարաններուն մէջ. հայ ազգը շատ լաւ կարող է ասիկա ընել, ատոր համար հարկ եղած միջոցներն ունի, պէտք է միայն կամք եւ լաւ կազմակերպուած գործունէութիւն: Երբ մեր դպրոցներն այս փիճակին մէջ ըլլան. անոնց շրջանաւարտները կարող պիտի ըլլան անցընել

պետական երկրորդական վարժարանի շրջանաւարտներու քննութիւնը, եւ համարժէք նկատուիլ անոնց ու վայելել անոնց իրաւունքները: Փալով պետական նախակրթարաններուն ու երկրորդական վարժարաններուն մէջ հայերէնի (ինչպէս յունարէնի, եւն.) ուսուցման. մեր զայն պահանջելը միայն չունի, բայց աւելորդ է. կառավարութիւնը ինքնին իր շահուն համար՝ պիտի ընէ արդէն զայդ, որպէս զի ոչ-թուրք ուսանողները հրապուրէ եւ քաջէ դէպ ի պետական վարժարանները:

Մեր պարտականութիւնը հանդէպ հայ ցեղի պատմութեան, լեզուին, գրականութեան, կը պահանջէ որ մենք այս կերպ զնենք հարցը: Հոս ալ արդէն ոչ ծայրայեղ ոչ նոր բան մըն է ուզածնիս. այլ պահպանումը իրերու գրութեան մը, որ գոյութիւն ունի դարերէ ի վեր: Աւրիշ բան՝ եթէ բուն ուժով մեր ձեռքէն կապտեն այդ իրաւունքը: Մենք մեր ձեռքով պէտք չէ որ հիւլէի մը չափ զիջում ըրած ըլլանք: Ու ես կը տարակուսմ որ՝ ոչ-թուրք բոլոր ցեղերուն կողմէ այդ մասին յայտնուած համանման կամքի մը հանդէպ (եւ այդպէս ալ պիտի ըլլայ) կառավարութիւնը խորհի բուն միջոցներ ձեռք առնել այդպիսի փոփոխութիւն մը կատարելու: Պէտք է գիտնայ որ այդ պարագային՝ մեր սահմանադրութեան եւ դպրոցներուն վտանգուելու ըրտէսին՝ ամբողջ թրքահայ հասարակութեան վրայէն կոխել անցնիլ պէտք պիտի ըլլայ, — ինչպէս եւ ամբողջ միւս ոչ-թուրք ազգութեանց:

Այսպէս ուրեմն կառավարութեան հանդէպ՝ այս էական հարցերուն վրայ ամուր ու անդրդուելի, մեզ դրացի ցեղերուն հետ մեր յարաբերութեանց մէջ զգուշաւոր, շրջահայեաց ու ճարպիկ, այնքան ուշադիր եւ հոգածու մեր ցեղային զարգացման որքան Պետութեան ընդհանուր վերանորոգման, այնքան հաւատարիմ մեր սոսմական աւանդութեանց որքան օսմանեան հայրենիքի շահերուն, լրջօրէն ջանագիր՝ Պետութեան մէջ այժմ սկսող մտաւորական, ճարտարարուեստական, վաճառականական մեծ մրցման մէջ մեր պատուոյ տեղը գրաւելու, քալենք այսուհետեւ՝ հեռատեսութեամբ, պաղարիւնութեամբ, խանդը հոգինուս բայց եւ գործնական ոգին մտքերուս մէջ, չմոռնալով մեր սուգերը, բայց եւ սրտապնդուելով մեծութեամբը Առաքելութեանը զոր կատարած ենք եւ դեռ պիտի կատարենք:

Ա. ՉՊԱՆԵՍԱՆ

Փարիզ, 7 Հոկտեմբ. 1909

Le Gérant : FRÉDÉRIC MACLER. Imprimerie CH. NERCÈS, 7, Rue du Pot de Fer—Paris

Ա Ձ Դ

Ի նկատի ունենալով Տաճկաստանի — մասնաւորապէս գաւառներու — Հայոց նիւթական անձուկ կացութիւնը և գոհացում տալու համար մեզի ուղղուած խնդրանքներուն, որոշեցինք մեր հետեւեալ հրատարակութեանց գինը զեղջել :

Նախապէս Բուչակի դիւանը	2	Ֆր.
Մ. Պեթիքաւելեանի ֆերբուածներն ու նաւերը	2	"
Ա. Չօպանեան — ֆերբուածներ — Poèmes arméniens anciens et modernes	3	"
Les massacres d'Arménie	1	"
Անաթոլ ֆրանս, Եպիկուրի պարսկեր (հատուածներ), հայ թարգմ.	25	սնդ.
Ալֆրէտ տը վինսի, ֆերբուածներ . հայ. թարգմ.	25	"
Իսկ Անահիտ տարեկան բաժանորդագնին վրայ ևս պատրաստ ենք զեղջ մ'ընել ամէն անոնց որ յատկապէս պիտի դիմեն մեզ այդ մասին :		
Գնել ուղղները պիտի և դիմեն մեզի կամ մեր Տաճկաստանի գործակալներուն :		

ԳԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Զ Ա Ր Դ Ը
(1895—1896)

Գինն է՝ 50 սանթիմ
Դիմել՝ Կուտտէմբէրկ գրավաճառանոցին
Թիֆլիս

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ
ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

	Գին՝	Ցրանք
Les massacres d'Arménie, Préface de G. Clémenceau,		1
L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient ; introduction d'Anatole France.		1
Zeïtoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895, par Aghassi ; traduction française : préface de Victor Bérard.		—
Նախապէս Բուչակի դիւանը (քննական ուսումնասիրութեամբ հրատարակուած)		2
Poèmes arméniens anciens et modernes, traduction française, précédée d'une étude sur la poésie et l'art arméniens par Gabriel Mourey.		2
Chants populaires arméniens, traduction française avec une introduction et des notes: préface de Paul Adam. (պատկուած՝ Յրանսական Ակադեմիային) :		3,50
Մկրտիչ Պեթիքաւելեանի ֆերբուածներն ու նաւերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակուած,		1
Les Trouvères arméniens, traduction française, avec une introduction et des notes.		3,50
Մկրտիչ Պեթիքաւելեանի կեանքն ու զործը, քննական ուսումնասիրութիւն .		3
Ֆերբուածներ		5

ԱՆԱՀԻՏԸ պիտի հրատարակուի այսուհետեւ կանոնաւորապէս՝ երկու ամիսն անգամ մը՝ ներկայ տարեւոյցանը կը սկսի Ապրիլ-Մայիսին եւ պիտի լրանայ 1910ի Մարտ-Ապրիլին :

ԱՆԱՀԻՏԸ պիտի ունենայ բովանդակութիւն մը այլազան ու բազմակողմանի (գրականութիւն, գեղարուեստ, գիտութիւն, իմաստասիրութիւն, քաղաքական եւ ընկերական հարցեր, եւն.), շիրող բաժինը պիտի կազմեն հայոց հին ու նոր կեանքին, գրականութեան եւ արուեստին վերաբերող գրուածքներ :

ԱՆԱՀԻՏԸ ունի իր որոշ ուղղութիւնը, որ կը յայտնուի իր սնօրեան ստորագրութիւնը կրող գրութեանց մէջ, բայց եւ կը հիւրընկալէ գրուածքներ տարբեր ուղղութեամբ, երբ անոնց հեղինակը ունի անկեղծութիւն եւ տաղանդ :

ԱՆԱՀԻՏԻ՞ն աշխատակցիլ խոստացած են ռուսահայ եւ քրեահայ ամենեւնի հեղինակաւոր գրագէտներէն, ինչպէս եւ մեր նորածիլ տաղանդաւոր գրողներէն, շատերը :

ԱՆԱՀԻՏԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգաց ընդհ. գործակալ

		Տր. Արշակ Տէր-Մարկոսեան
Սենթրըլ ֆօլս	Պարոն	Մահակ Ծառուկեան
Բագու	»	Ստեփան Ալէքճեան
Գանհրէ	»	Արմենակ Ատիլեան
Թաւրիզ	»	Վ. Բժշկեան
Թիֆլիս	»	Ս. Մեքրումեան
Տանկաստան		Պալենց գրատուն
		Գաւթեան գործակալութիւն
Գ. Պոլիս		Պալենց գրատուն
		Արծիւ գրատուն
		Պ. Տիգրան Տօղրամաճեան
Իզմիր	Պ.	Գրիգոր Յ. Տէր-Մինասեան
Սամսոն	»	Յարութիւն Յ. Տիվանեան, « Արարատեան » գրատուն
Պարսիզակ	»	Միլլըն Յովսէփեան
Շապին-Գարահիսար	»	Վահան Հիւսիսեան
Վան	»	Տիգրան Չիթուշի
Սվազ	»	Վահան Մուկոֆեան
Ռուսնուզ	»	Գառնիկ Մազմանեան
Ֆիլիպի	»	Թագուոր Հինգլեան

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

ԱՆԱՀԻՏԸ կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ մը՝

Բաժանորդագինն է տարեկան՝ 10 Ֆրանկ (Ֆրանսա), 12 Ֆրանկ (օտար երկիրներ),

2 տղար (Ամերիկա), 5 ռուպլի (Ռուսիա) :

Վեցամսեայ՝ 5 Ֆրանկ (Ֆրանսա), 6 Ֆրանկ (օտար երկիրներ), 1 տղար (Ամերիկա),

3 ռուպլի (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագին լրկելի հետեւեալ հասցեին .

A. TCHOBANIAN

17. Rue La Bruyère, Paris